

307.358

MTA

MAGYAR NÉPNYELV

MEGINDÍTOTTA
CSÜRY BÁLINT

V

SZERKESZTI
BÁRCZI GÉZA
A DEBRECENI EGYETEM TANÁRA

DEBRECEN
1943—46.

MAGYAR NÉPNYELV

**A debreceni Magyar Néprnyelvkutató Intézet évkönyve. Meg-
jelenik évenként egyszer. Kéziratok a következő címre külden-
dők : dr. Bárezi Géza, Debrecen 10, Központi Egyetem.**

Kiadja a Magyar Néprnyelvkutató Intézet.

MAGYAR NÉPNYELV

MEGINDÍTOTTA
CSÜRY BÁLINT

V

SZERKESZTI
BÁRCZI GÉZA
A DEBRECENI EGYETEM TANÁRA

DEBRECEN
1943—46.

A kiadásért felelős: Bárcz Géza.

Debrecen város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-
vállalata, 1947—960. Felelős vezető: Mátyás István.

Tályog

Sokszor gondolkoztam már *tályog* szavunk eredetének kérdésén és azon a nem kevésbé nehéz kérdésen, hogy hogyan viszonylanak egymáshoz nagyon is feltűnő alakú különféle változatai, de persze mindig eredménytelenül. Most azonban, hogy Melich (MNy. III, 233) a legrejtettebb forrásokból is, és szinte teljes számmal összegyűjtötte az idetartozó összes adatokat, amivel kétségtelenül igen hasznos munkát végzett, az a véleményem, hogy az ezekkel kapcsolatos sok-sok kérdésnek szinte mindegyikére már megadhatjuk a kielégítő választ. Csakhogy más módon, mint ahogy ezt Melich (i. h.) lehetőknek vélte. Azt hiszem, hogy csak hasznára lehet a magyar nyelvtudománynak, ha az alábbiakban kifejtem az övétől e tekintetben eltérő véleményemet.

Az általa összegyűjtött adatok, egyelőre csak betűrendbe szedve, a következők: *tájag, tájog, vér-tál, talé, tálé, tálgyu, tálgyú, tálló, tállu, taló, táló, tálú, tálu, tályag, talyó, talyó, tályag, vér-lán, tár* (és *vér-tár*), *tára-gyökér, taragy, táragy, tárgy, tárgyag, tárigy, tarjag, tarjág, tarjék, tarjó, tárjog, tarju, tarjú, torjag*. (E lelőhelyek pontosan idézve Melichnél.) És hozzátácsolhatjuk ezekhez még a NySz.-beli *torongy*, *therioma*, *feigwarre* adatot, amely véletlenül elkerülte Melich figyelmét. Íme: valóságos szó-dzsungel, melyben bizony nem lesz könnyű rendet és világosságot teremteni.

Végigtekintve az adatoknak e hosszú során, először is az a körülmény ragadta meg figyelmemet, hogy van közöttük *ó* végű *taló* (> *talyó*) ~ *táló* (> *tálló* ~ *tályó*), *jú* végű *tarjú* és *é* végű *talé* ~ *tálé*. Kétségbevonhatatlannak tartom ugyanis, hogy ezen -*ó*, -*jú* és -*é* szóvégek viszonya ugyanaz, mint amelyet a *pattantó* ~ *pattantyú* ~ *pattanté*-féle alakváltozatokon is észlelhetünk. Az ilyen szóvégek hármassalakja tudvalevőleg (MNy. IX, 112—13) egyaránt Árpád-kori *ou* kettőshangzón alapul és magyarázatuk a következő:

A csökkentett nyomatékú *u* pótolta kiesésével az *ou* helyébe (1.) szabályosan hosszú *ó* lépett. (Éppen így *ëü* > *öü* helyébe is szabályosan hosszú *ő*.) Ez magyarázza tehát a *taló* (> *talyó*) ~ *táló* (> *tálló* ~ *tályó*) alakok *ó* hangját.

De ha az ilyen *ou* szóvégi helyzetben volt, akkor (2.) a labiális *u* hátraható elhasonító hatása következtében sok esetben (az erdővidéki székely nyelvjárásban kivétel nélkül, sőt szó belsejében is, l. H o r g e r, MNyj. 205. §) illabiális *ë* lépett az *o* helyébe, s az ily módon keletkezett *ëu* aztán kétféle módon fejlődött tovább. *Gyöngülő* kettőshangzó lévén (vö. H o r g e r Ált. Fon. 233. §) ebből is szabályosan (2. a.) hosszú *é* lett. Innen a *talé ~ tálé* alakok *é* hangja. De egyúttal *visszás* kettőshangzó is lévén (l. erről u. ott 234. §) a nyomaték helycseréjével (2. b.) *ëu > iu* is lett belőle. Azonban szóvégi helyzetben lévén, az így keletkezett *iu*-nak rövid *u* hangja nem maradhatott meg (a *hodu utu*-félék szóvégi rövid magánhangzóinak lekopása miatt ugyanis 1250 után már nem volt nyelvünkben rövid *u* végű szó) s ezért (2. b.) hosszú *ú*-val helyettesítődött. Innen a *tarjú* alak -jú vége. (Újabb korban azonban a *kétszótagos* ilyen szavak végén, tehát hangsúlytalan helyzetben levő hosszú *ú* sok esetben megrövidült. Pl. *borjú > borju*, s így *gyapju*, *bosszu*, *hosszu*, *lassu*. Egyes szórványos esetekben pedig a szabályos *ú* helyébe egy fokkal nyitabb *ó* lépett. Pl. *R. álgyó*, *borjó*, *bosszó*, *husszó* 'hosszú', *lassó*. És ugyanígy keletkezett a korábbi *tarjú*-nak is egyfelől *tarju*, másfelől *tarjó* változata.)

Az *ou*-ból való *ëu*-nak egyes szavakban csak *é* fejleménye mutatható ki. Pl. (bolg.-tör. **balday > *boldou > *boldëu > N. bódé* 'kardmarkolat' (M u n k á c s i. Nyr. LVII, 88) I (R. *hágsou > hágsó ~) *hágsëu > N. hágsé* (Nyr. XLIV, 236; XLVIII, 42) I (*káka ~ *kákou > *kákëu > N. káké* (Nyr. XLIV, 89) I (*kóro < *kourou > *kourëu > N. kóré* (innen a *Kóré*, régiesített írással *Kóréh* családnév) I (*pondró < R. pondrou > *pondrëu > R. pondré* I (*posztó < *posztou > *posztëu > R. poszté* I (N. *szotyó* 'havasesó' < **szotyou > *szotyén > N. szotyé*. Más esetekben csak *iü (> iu)* fejleménye mutatható ki. Pl. (bolg.-tör. **buraçu > *burou > R. burëu > borjú* I (R. *boszou > *boszëu > *boszjú (> szék. bujszu és kny.-i bosszú)* I (bolg.-tör. *ġapagi > *gyapou > *gyapëu < gyapjú* I **lasëu > R. lasjú (> lassú)*.¹ De az eseteknek igen nagy részében egyaránt kimutatható mind az *é*, mind a *jú* végű fejlemény. Pl. *R. álgyú (> ágyú)* és *R. áldé (> R. aйдé)* I (R. *oszoü > R. oszëu > R. oszjú (> asszú > aszú > aszu)* és *R. oszé (> N. aszi)* I (**hatëu > hattyú és R. haté* I (R. *huszëu > R. hoszjú (> hosszú)* és *R. huszé (> N. hoszi < hoszi)* I (**sarëu > sarjú és N. saré (> N. sari)* I (**Tápáü* személynév, innen a *Tápai* családnév, > **Tápoü > R. Tápëu > Tápjú (> Tápió)* pataknev és *Tápé* helynév I (R. *vorëu > varjú (> varju)* és *R. voré (> N. vari)*. Ugyanígy sok -t képzős igének melléknévi igenévi származékában is, pl. (*pattantó ~) pattantlyú és R.*

¹ Az ilyenek (*j* betűvel jelzett) *j* hangjának eredetéről tévesen B e k e, Nyr. LX, 21.

patlanté, vagy *N. cságattyú* és *cságate*, az ekének egyik része', (*tikolló* ~) *N. csikoltyú* és *csikolté*, *Deichselbank**, *N. fogattyú* és *fogaté*, *kopoltyú* és *R. kopolté*, *sarkantyú* és *R. sorkanté* stb. (E jelenségről tévesen Horger, Nyr. XXXIII, 260; Beke, Nyr. LX, 151 és Gombocz, ÖM. II, 90—91.) Ugyanígy viszonylanak egymáshoz a szabályos végű 1. *taló* (> *talyó*) ~ *táló* (> *tálló* ~ *tályó* ~ *tálu* > *tállu*) és az *eu* végű alakokon alapuló 2. *tarjú* (> *tarju* ~ *tarjó*) és 3. *talé* ~ *tálé*.

Mielőtt annak vizsgálatára térnénk, hogy mi volt az az egykori *ou*, melyből ezen alakváltozatok szóvégi *ó* ~ *jú* ~ *é* hangjai fejlődtek, meg kell előbb említenem, hogy Melich (i. h. 236) szerint az 1. alatti *taló* ~ *táló*-félék a *tályog* alakváltozatai volnának. De ez nézetem szerint elfogadhatatlan. Ez ugyanis a Melich idézte *Imrek* ~ *Imreg* ~ *Imrő* keresztnév-helynév példájával nem igazolható, mert az *Imreg* < *Imrek* alak < lat. *Emericus*, az *Imrő* < R. *Emrech* alak pedig < ném. *Emerich*. (Volna ugyan szerinte „még egy-két más hasonló szó, név” is, de nekem ilyenekről nincsen tudomásom.) Legcsekélyebb okunk sincsen tehát arra, hogy a *-g* végű *tályog* szót elválasszuk a szintén *-g* végű *tarjag*-féléktől. A 2. alatti *tarjú* (> *tarju* ~ *tarjó*) alakot pedig (i. h. 237) *-ó*, *-ő* képzős melléknévi igenévnek tartja Melich. Szerinte tehát nem *tarjú* > *tarju* (és e mellett szórványos *ú* > *ó* változás eredményeként *tarjó*, mint a fennebb idézett *álgyú* > *álgyó*, *borjú* > *borjó*-féléken) volna az alaki fejlődés sorrendje, hanem *tarjó* > *tarjú* (> *tarju*), s e feltevése támogatására felteszi, hogy a *tarjó* hangsornak *tarj* része igető, melynek végén *-j* igenév-képző van. De először is igen-igen kétséges, hogy volt-e egyáltalán a mi nyelvünkben valaha *-j* igeképző. (Vö. Simonyi, Nyr. L, 20). Másodszor pedig, ha volt is talán ilyen képzőnk, a *tarjú* *j* hangja nem lehet ezzel azonos, mert ez az *j* nem egyéb, mint az eredetibb *ou* kettőshangzó egyik alaki fejleményének, az *jú*-nak a kezdete. Nem lévén e szerint okunk s még kevésbbé jogunk egy *-j* képzős egykori **tarj* ige feltételezésére, bizonyos immár, hogy a *tarjú* végén levő, egykor *-ou* (*-öü*) alakú képző, csakis a denominális kicsinyítő-nagyító *-ó* (*-ő*) lehet. Tehát az, amely az *ormó*, *kagyló*, *kacsó*, R. *ronggyó* (> *ringyó*), N. *mohó*, *moh*, *moha* (NNy. I, 203, és pl. *kürtő*, *szellő*, N. *szömölcső*) stb. szavak végén is szerepel.

Vizsgáljuk meg most a *g* végű *tarjag*, *tarjág*, *tárjog*, *torjag* és a *tályog*, *tályag* (> *tájog*, *tájag*) alakokat. (A részben szintén idetartozó *tárgyag* alakról majd később lesz szó.) Kétségbevonhatatlan, hogy ezeknek *-g* hangja szintén képző. Hogy milyen, az egyelőre nem fontos. De annál fontosabb az a körülmény, hogy — egy *-j* képzős **tarj* ige feltételezése elfogadhatatlan lévén — e *j* hangú *tarjag*-félék csakis a *jú* végű *tarjú*-nak lehetnek a származékai.

Tarjú (és ennek változatai) és *tarjag* (és ennek változatai) az én nézetem szerint éppen úgy viszonylanak egymáshoz, mint pl. *borjú* és *borjak*, *borjas*, *borja*, vagy *gyapjú* : *gyapjat*, *sarjú* : *sarjad*, *hattyú* : *hattyas*, *lassú* : *lassan*, *hosszú* : *hosszabb* stb. E viszony magyarázatában abból kell kiindulnunk, hogy mikor pl. *borjú* szavunk még *burēu* > **borēu* alakú volt, akkor többese **borēuak*, -s képzős származéka **borēuas*, 3. személyragos alakja **borēua* volt. Az ilyen hangsorokból aztán először is szabályosan kiesett a csökkentett nyomatékú *u*, mégpedig azért, mert két teljes nyomatékú magánhangzó között állott. Az így keletkezett **borēak*, **borēas*, **borēa* hangsorokban pedig a kevésbé öblös *ē* helyébe a hiátus elkerülése céljából, szintén teljesen szabályszerűen, csökkentett nyomatékú *i* lépett. Tehát pl. **borēak* > *borjak*, **gyapēat* > *gyapjat*, **sarēad* > *sarjad*, **hatēas* > **hatjas* (> *hattyas*), **lasēan* > **lasjan* (> *lassan*), **hoszēabb* ~ *hoszjabb* (> *hosszabb*) stb. És ugyanígy lett a -g képzős (*tarjú* < **tarēu*) **tarēuag* hangsorból is **tarēag* > R., N. *tarjag*.

Arra az eredményre jutottunk tehát eddig, hogy valamely (közelebbről még meg nem vizsgált) alapszóból denominális -ou > -ēu > iű képzővel *tarjú* (> *tarju* ~ *tarjó*) főnév képződött, ebből pedig akkor, mikor még **tarēu* volt az alakja, a **tarēag* > *tarjag* főnév. Ennek -g képzője tehát, mivel az alapszó, melyhez járult, nem ige volt, nem lehet deverbális természetű (pl. *gombol* : *gombolyag* > *gömbölyeg*), mint ahogyan Melich gondolta, hanem csakis denominális lehet, tehát ugyanaz, melyet már a *balog*, *Bodrog*, *jéllég*, *göröngyeg*, *hólyag*, *horog*, R. *jóg*, *kérég*, *keszeg*, *köcsög*, *láng*, *tömörög*, *Sümeg*, *Szöreg*, *üreg* szavak végén is sikerült kimutatni. És ugyanez a képző szerepel a *tályog* ~ *tályag* (< **tálog* ~ **tálag*) főnév végén is, csakhogy ebben az esetben nem a *tarjú* < **tarēu* származékhoz járult a -g, hanem ennek (még közelebbről meg nem vizsgált) alapszavához. Egyfelől a *balog*, *horog* (*kérég*, *köcsög*)-félék zárt o (ē < ö), másfelől pedig a *hólyag* (*üreg*)-félék nyílt a (e) kötőhangzója azt is érthetővé teszi, hogy az o hangú *tályog*, *tárjog* és *tarjog* mellett a hangú *tályag* és *tarjag*, *torjag* alakváltozatok is vannak.

Azt a véleményemet, hogy ez a -g denominális képző, támogatja még az a körülmény is, hogy van e szócsoporthoz *tarjék* tagja is. Ez t. i. az egykori **tarēu*-nak ugyanolyan módon keletkezett denominális -ék képzős származéka (vö. pl. *ágyék*, *fazék*, *környék*, *lággyék*, *mellék*, *nehezek*, *szárnyék* (?), *tájék*, vagy N. *bugolyék*, *darabék*, *ízék*, *könyék*, *szupolyék*), mint ahogyan belőle a -g képzős *tarjag* származék is keletkezett, tehát **tarēuék* > **tarēék* > *tarjék*. Hogy a (csak egy adattal igazolt) *tarjag* ennek a *tarjék*-nak az alakváltozata-e, vagy talán a *tarjag*-é (mindkét magyarázat lehetséges volna), az eldönthetetlen.

(Melich szerint, i. h. 236, *tarjék* és *tarjág* egyaránt csak alakváltozatai volnának a *tarjag* alaknak.)

Megvizsgáltuk eddig e szócsalád -ou (> -ó ~ -ëu > -jú ~ -é) képzős *taló* ~ *táló*, *tarjú*, *talé-féle*, -g képzős *tarjag* és *tályog*-féle és -ék képzős *tarjék* tagjait és azt találtuk, hogy ezek mind denominális képzőkkel vannak képezve. Vizsgáljuk meg most e szócsaládnak *gy* végű *tárgy*, *tárigy*, *taragy*, *táragy* és *torongy* tagjait. (A szintén *gy* hangú *tárgyag* és *tálgyú* > *tálgyu* alakokat egyelőre ismét mellőzzük.) Nyilvánvaló, hogy ezek is származékok, mégpedig (mint az -ó stb., -g, -ék) megint denominális képző van a végükön, tehát az, amely a R. *aprógy* (Nyr. XLIII, 222), R. *nyüvegy* (Ba l a s s a, Eml. 21), (*sün* < *sül* ~ *szül* ~ *szöl*) N. *szögy* 'sündisznó' szavak és az *Almágy*, *Apagy*, R. *Diógy* (> *Gyógy*), *Egregy*, *Füzegy*, *Kékegy*, *Kórógy*, *Kövegy*, *Somogy*, *Szédregy*, *Ugrógy* helynevek végén is kimutatható. (G y ö r k e, MNy. XXXVI, 34.) És nyilvánvaló az is, hogy e *gy* végű alakok mind csak alakváltozatai egy már ki nem mutatható kötőhangzós **tárogy* alaknak. A kötőhangzó nélküli *tárgy* alanyeset bizonyára elvonás ennek *tárgyat*, *tárgyak*, *tárgya*-féle ragos alakjaiból, tehát *imég* : *imégét* > *ingét* > *ing*-féle jelenség. (Vö. MNy. XXXVI, 322.) A *torongy* (< **torogy*) -ny hangja olyan járulékos mássalhangzófejlődés, mint pl. R. *igyen* > *ingen*, *lágny* : *langyos*, N. *fërgentyü* stb. A *tárigy* alakváltozat *i* hangja éppen olyan eredetű, mint a R., N. *sárog* 'sárga' mellett a N. *sárig*-é (vö. N Ny. I, 341). A N. *tára-gyökér* (a *táragy* gyógyítására használt *Helleborus purpurascens* gyökere) összetétel előtagja pedig bizonyára a N. *táragy-gyökér* hosszú *gyy* hangjának rövidüléséből magyarázandó. És végül képzőhalmozás van e szócsalád *tárgyag* és *tálgyú* tagjainak végén. A -gy képzős (*táragy*) ~ **tárogy*-hoz az előbbi esetben még a -g képző is hozzájárult (**tárogyag* > *tárgyag*), az utóbbi esetben pedig még az -ou-nak fennebb már részletesen ismertetett -jú fejleménye (**tárogyëu* > **tárogyjú* > **tárgyú* > *tálgyú*). A csökkentett nyomatékú *i*-nek itt pótolatlanul történt kiesése éppen olyan jelenség, mint pl. **Gyërgy-jó* 'György vize, pataka' > *Gyërgyó*.

Áttekintve e szócsalád valamennyi származéktagját, azt mondhatjuk, hogy vannak közöttük 1. (-ou >) -ó ~ -ëu > -é (pl. *táló* ~ *tarjú* ~ *talé*), 2. (-ou >) -ëu + -g (pl. *tarjag*), 3. (-ou >) -ëu + -ék (*tarjék*), 4. -g (pl. *tályog*), 5. -gy (pl. *táragy*), 6. -gy + g (*tárgyag*) és 7. -gy + (-ou >) -ëu (*tálgyú*) képzős származékok. De e soktagú szócsaládból a köznyelvbe csak az egy *tályog* jutott be. És most rátérhetünk végre annak a kérdésnek is a vizsgálatára, hogy e sok származéknak mi volt az alapszava?

Egyrészt a *talé*, *taló*, *talyó*, *tarjág*, *tarjék*, *taragy*-félék rövid labiális *a* hangja, másrészt a *táló*, *tályó*, *tályog*, *tálgyú*, *tár*, *tárgy*, *táragy*, *tárgyag*-félék hosszú illabiális *á* hangja azt bizo-

nyítja, hogy a többeli magánhangzó korábban illabiális rövid *á* volt.¹ Mivel pedig a tőszótagbeli *á* ($> a \sim \acute{a}$) hang, ha nagyon régi, sok esetben korábbi *o*-ból vált nyiltabbá (ilyen hangsúlyos szótagbeli $o > \acute{a} > a \sim \acute{a}$ változásra sok példát idéztem MNy. XXXVIII, 118 a *zápfog* összetétel előtagjának magyarázatával kapcsolatban), ezért valószínű, hogy a *torjag* és *torongy* származékok az alapszónak *o* hangját őrizték meg.

A többeli magánhangzó után az adatok legtöbbszörében *l* vagy *r* következik. Az egy *n* végű (és csak egyetlen adattal igazolt) *vér-tán* alak nem fontos; ez nyilván a *vér-tál* összetételnek szórványos $l > n$ hangváltozás útján keletkezett változata. Vö. R. márván ($>$ márvány), R. Magasmán, R. Mocsármán, R. sármán ($>$ sármány), sün és talán honnan, innen, onnan (Beke, Nyr. LVIII, 95). Tehát vagy az *l*, vagy az *r* hangú tőalak lehetne az eredetibb. Én azonban azt hiszem, hogy: csakis az *r* hangú. Az $l > r$ és az $r > l$ változások biztos eseteinek száma ugyan nem különbözik lényegesen, ettől tehát lehetne a tőnek *l* hangú változata is az eredetibb, de a *tarjag*, *tarjág*, *tarjék*, *tarjú* ($>$ *tarju* $\sim$ *tarjó*)-féléknek *j* (*c*:*i*) előtti *r* hangja semmiképpen sem lehetne $lj > rj$ változás eredménye. Ez ugyanis teljesen példátlan volna az egész magyar hangtörténetben. Igazat kell tehát adnom Gombocz-nak is (BTLw.) abban, hogy e szavunk nem lehet (Munkácsi és Fokos szerint) a török *talak*, 'eine gefährliche Krankheit der Pferde' átvétele, és igazat Melich-nek is (i. h. 236) abban, hogy nem lehet (Beke szerint) a cseh-tót *talov*, 'Eiter' átvétele. Azért elfogadhatatlanok e származtatások, mert az ajánlott etymonok hangsorában nem *r* van, hanem *l*, a magyar *talé*, *tálé*, *taló* ($>$ *tályó*), *táló* ($>$ *tályó* $\sim$ *tálló*, *tállu*), *tálgýű*, **talog* ($>$ *tályog*)-féle származékok l ($>$ *ly* $\sim$ *ll*) hangja pedig csakis korábbi *r*-ből való lehet.

A szócsalád alakszavának eredeti alakját tehát legjobban a N. *tár* (*vértár* $>$ *vértál* $>$ *vértán*) őrizte meg, melyről azonban feltétlenül bizonyos, hogy régebbi alakja **tár* volt, és (a *torjag* és *torongy* származékok *o* hangja miatt) nagyon valószínű, hogy még régebbi alakja **tor* volt. Az a kérdés már most, hogy milyen eredetű ez a *tár* $<$ **tár* $<$ **tor* főnév?

Melich (i. h. 237) szerint: „A szó összefügg a *túr*, ulcus, blutgeschwår'-ral, amelyet eddig szláv eredetűnek tartottunk, s nyilván a *torlik* (vö. *megtorlik*, 'accumulari, sich aufhäufen') igével is (így magyarázva a *tárgy* Nátly-nál: vértorlás). A *torlik* igével való kapcsolás érthetővé tenné a *tarjú* betegségnév *sarjazás* elnevezését is."

Hogy ennek a **tor* ($>$ **tár* $>$ *tár*) főnévnek van valami köze a 'gemnyes seb' jelentésű *túr* főnévhez (melyet a városi

¹ Erről újabban másként, de aligha helyesen Lazicius, Egy nagy pör felújítása, 9. s. köv. l.

lakók már inkább csak a *Közös lónak túros a háta* közmondásból ismernek), abban föltétlenül igazat kell adnom Melichnek. Csak éppen arra kell még ezzel kapcsolatban rámutatnom, hogy a *túr* hosszú *ú*-ja csak másodlagos, olyan, mint pl. a többtagú *urat, urak, uram, uralkodik*-félék eredeti *u*-ja mellett az egytagú *úr*-é. (A többtagú *túros* melléknév mai hosszú *ú*-ja csak a szabályosan hosszú *ú* hangú *túr* alanyeset újabbkori hatása, mint pl. *úr* miatt *uri* > *úri* v. *út* miatt *uti* > *úti*.)¹ És ez a körülmény csak erősíti Melich feltevését. A rövid magánhangzós R. *tur* (> *túr*) ugyanis egy fokkal közelebb áll e szócsaládnak fennebb kikövetkeztetett legrégebbi **tor* alakjához, mert ebből könnyen lehetett egyfelől az *o*-nak egy fokkal zártabbá válásával a R. *tur* (> *túr*), másfelől pedig egy fokkal nyitabbá válásával **tár* (> N. *tár*). A *túr* és N. *tár* tehát etimologiaiilag azonosak: ugyanegy szónak, a **tor*-nak más-más vidéken más-más módon keletkezett változatai. De mi ez a *torlik* ige, melyhez Melich szintén hozzákapcsolja ezt a **tor* (> R. *tur* > *túr*) főnevet?

Szarvas Gábor erről a „sich zusammenhängen” jelentésű R. *torlik* igéről, valamint ugyane jelentésű R. *torol* (innen: *torlódik*) társáról már rég (Nyr. XVI, 531) bebizonyította, hogy ezek a *tol* ige gyakorító *-l* képzős **tolol* származékának *l—l* > *r—l* elhasonulás útján keletkezett változatai. Melich tehát e pontban az én nézetem szerint tévedett: a *túr* (< R. *tur* < **tor*) főnévnek nem lehet semmi etimológiai köze a *tol* igének R. *torlik* (*torlódik*) származékához. Hogy ezt a betegséget nemcsak *tarjú*-nak hívják, hanem egyebek közt (Sl.) *sarjadzás*-nak is, vagy (Nátlly) *vértorlás*-nak (vagyis „vér-összetorlódás”-nak) is, az az én nézetem szerint egyáltalán nem teszi valószínűvé azt a feltevését, hogy a *túr* és *tarjú* szavaknak (és családtagjaiknak) valamilyen etimológiai kapcsolatuk volna a *torlik* igével. Ezek ugyanis csak rokonértelmű (tehát a jelentés megmagyarázására alkalmas) szavak, mint amilyenek pl. *fekély, fakadék, kelés, kelevény, görvély, bibircsó, sömör, daganat, golyva* stb., s amelyeknek szintén nincsen semmi etimológiai közük a *túr, tarjú* szavakkal és családjuk többi tagjaival, pl. a *tályog*-gal.

De milyen eredetű akkor a köznyelvi *túr* és N. *tár* főnevek egykor **tor* alakú előzője, ha nincsen semmi köze a *tol* „schieben” igének *torlik* (*torlódik*) származékához? Nem lehet egyéb, mint aminek a *túr*-t már eddig is magyarázták, az ugyane jelentésű szláv (valószínűleg dunántúli szlovén) *ivor* átvétele. (De ennek az átvételnek már igen réginek kell lennie, mert csak így lehet megérteni, hogy — mint az előzőkben láttuk — ilyen nagyszámú családja fejlődött.) Az ilyen helyzetű *v* kicsése teljesen szabályos jelenség (l. erről

¹ Ezt figyelmébe ajánlom Zolnai nak. Vö. MNy. XXXIX, 150.

MNy. XXXVII, 115—16), az eredeti **tor* alak elavulásának pedig szintén teljesen érthető az oka. Ehhez a hangsorhoz ugyanis a mi nyelvünkben a ,túr, fekély, sarjadzás' stb. jelentéseken kívül még egy egészen más, t. i. a ,Totenmal, halotti tor' jelentés is fűződött. Mivel pedig a ,túr, fekély' stb. jelentésű **tor* hangsornak voltak R. *tur* (> *túr*) és **tár* (> N. *tár*) változatai is, ezért e jelentés kifejezésére inkább ezeket a félreérthetetlen alakokat használták, s ennek következtében a régibb (szláv *tvor* >) **tor* alak csakhamar teljesen elavult.

† Horger Antal.

A i-zés kérdéséhez

1. A magyar nyelvtörténet irodalmában a magyar nyelv elsőnek észlelt nyelvjárási sajátosságaként emlegetik az *i*-zést.

Melich egyetemi előadásában, majd a Magyar Nyelvben közzétett egyik kisebb közleményében (MNY. XXI, 52) és Gombo cz (Hangtörténet, Ö. M. II. 1., 74—5) kimutatták, hogy az ómagyar korban két fő nyelvjárása volt nyelvünknek: egy *i*-ző, meg egy *ü*-ző. Nyelvmemlékeinkben ugyanis a honfoglalást követő néhány évszázadon át egymással váltakoznak egyes szavak *i*-s és *ü*-s változatai. Pl.: *szim* ~ *szüm*, *kis* ~ *küs*, *kiz* ~ *küz*, *köz*, *kiriszt* ~ *kürüst*, *ikir* ~ *ikür*, *gyimilcs* ~ *gyümölcs* stb. Losonczi (NyK. XLIV, 405) és Gombo cz (i. h.) kimutatták, hogy az ómagyar *i* ~ *ü* váltakozás tövégi helyzetben is megvolt, pl.: *szimis* ~ *szēmüs*, *Timis* ~ *Tümüs*. Ez a hangváltakozás az ómagyarban — Laziczius (A magyar nyelvjárások, 21) szerint — eleven tényező volt, de nem tudjuk megállapítani az *i*-zés és *ü*-zés területi megoszlását; valószínűnek látszik azonban, hogy az *ü*-zés volt az általánosabb és elterjedettebb, mert az árpádkori nyelvmemlékek többnyire *ü*-s alakokat őriznek.¹

Nyelvünk történetében az Árpád-kort követő két évszázad volt a legmozgalmasabb, ez hozta a legnagyobb változásokat: ekkor alakult ki lényegében az *i*-zés, *é*-zés *e*-zés és *ö*-zés s ezek a széles kiterjedésű változások kiküszöbölték az *i*-zést és *ü*-zést is: 1. Bizonyos szavaknak *i*-s, illetőleg *ü*-s változata lett általánosan használttá és állandósult a nyelvterület nagy részén: *kis*, *hit* stb., de: *fül*, *füst*, *gyümölcs* stb. 2. Az *i*-s és *ü*-s alakok más hangváltozásoknak estek áldozatul, úgyhogy az *i*:*ü* kiegyenlítődése már nem is történhetett meg: *szim* > *szēm*, *szüm* > *szöm*. 3. A hangváltozás az *i*-s, illetőleg *ü*-s alakok általánosulása után következett be: *kiz* > Φ ~ *küz* > *köz*,

¹ Az ómagyar *i*-zés, illetőleg *ü*-zés feltevésének helyessége természetesen ómagyar nyelvmemlékeink *i* betűjének olvasásmódjával áll vagy bukik. Az ómagyar nyelvmemlékek olvasásával kapcsolatban jogos óvatosságra int Szinnyei (Nyr. XXIV, 145—56, 193—205) és újabban Laziczius (Egy nagy pör felújítása, Budapest, 1943, MNYTK. 65. sz.). Az ómagyar korban általánosult *ü* hangnak nem volt latin betűje, lehetséges tehát, hogy az árpádkori *i*:*u* betűhasználat egyformán *ü* hangértéket takar.

gyimilcs > Φ ~ *gyümölcs* > *gyümölcs* stb. Mindezeknek a hangfejlődéseknek végső eredményeképpen az ómagyar nyelvjárásokra jellemző *i* ~ *ü* megfelelés és különbség a közép-magyarban megszűnt.

A magyar nyelvterület peremvidékein azonban ma is találunk olyan hangalakú szavakat, amelyek az ómagyar *i*-zésre, illetőleg *ü*-zésre emlékeztetnek. Így *i*-ző jellegűek a dunántúli, palóc és északkeleti *bikfa*, *csirhe*, *csitérték*, *fige*, *fist*, *gyimölcs*, *hivej*, *idvesség*, *igy*, *innep*, *isző*, *killő*, *nyist*, *pinközd*, *pispek*, *rihes*, *sindisznó*, *siket*, *siveg*, *tidő*, *tikör* stb. Másrésről *ü*-zók a királyhágóntúli, de főleg székelyföldi *büllög*, *büllent*, *csücsör* (korsó), *sügör* ~ *csügör*, *csürke*, *dücsér*, *dücsőség*, *hüt*, *üdö*, *üng*, *üsmer*, *üz*, *küs*, *küzsded*, *lödérc*, *küvül*, *mü* ~ *münk*, *rüdek*, *süker*, *szü* ~ *szüvem* stb., a moldvai csángó *müse*, a nagykanizsai *übola*, *ümatkozik*, *üpa*, *vügyáz*, *össze-vüssza* (H o r g e r, A m. nyelvj. 75—6). A hangfejlődés folytonosságát igazoló nyelvemlékek hiányában, sajnos, nem állapíthatjuk meg, vajjon ezek a szavak az ómagyar *i*-zés, illetőleg *ü*-zés örökösei-e (L a z i c z i u s, i. m. 22). Kétségtelen azonban, hogy az idézett példák alapján ezeket a nyelvjárásokat *i*-zőknek, illetőleg *ü*-zőknek kell tekintenünk.

2. A mai nyelvjárásokkal kapcsolatban is beszélhetünk tehát *i*-zésről. Ezt az *i*-zést, mint minden nyelvi valóságot, kétféleképpen szemlélhetjük: *a*) a szinkrónia, *b*) a diakrónia szempontjából.

a) A szinkrónia szempontjából az *i*-zés a nyelvnek az az állapota, amelyre jellemző az *i* foném fokozott funkcionális megterhelése. Ha mármost a szinkrónia szempontjából foglalkozunk az *i*-zéssel, világos, hogy e vizsgálatban tekintetbe kell vennünk a nyelvjárás minden egyes *i*-t tartalmazó elemét.

b) A diakrónia szempontjából az *i*-zés bizonyos *i*-re irányuló hangfejlődésnek, illetőleg hangfejlődéseknek az eredménye. Az *i*-zés diakrónikus vizsgálatával tehát fel kell derítenünk azokat a hangfejlődéseket, amelyek az *i*-zést mint állapotot létrehozták.¹ Ebben a vizsgálatban a szinkrónikus szemlélet követelményeinek figyelembevételével gyűjtött *i*-ző anyagból indulunk ki. Azok az *i*-ző nyelvelemek azonban, amelyek mind a köznyelvben, mind pedig az összes többi nyelvjárásban is *i*-zők, a mai *i*-zés kialakulásának vizsgálatában nem jönnek már tekintetbe, mert kétségtelen, hogy eredeti *i*-t őriznek. A felmaradó *i*-ző elemeket aztán szigorú nyelvtörténeti vizsgálat tárgyává kell tennünk: össze kell állítanunk az *i*-ző elemek nyelvtörténeti adatait és mai népnyelvi változatait, szükség esetén vissza kell mennünk a rokon- vagy átadó nyelvi megfelelésekig is, majd ezeknek egybevetéséből ki kell követ-

¹ Vö. az *ö*-zés meghatározását L a z i c z i u s n á l (Ált. nyelvész. 93—4).

keztetnünk az eredetinek feltehető magyar hangalakot. Ha ezt a munkát elvégeztük, megállapítottuk a diakrónia szempontjából is *i*-zöknél tekinthető nyelvelemek *i*-jének valószínű eredetét, azaz megállapítottuk azokat a hangfejlődéseket, amelyek az *i*-zést mint állapotot létrehozták. Az *i*-zés kialakulásának képe azonban még így sem teljes, mert az *i*-zö elemek folytonosságát az illető nyelvjárásban nem ellenőrizhetjük, és így nem szabad kizárnunk a más nyelvjárásból való kölcsönvétel, vagy idegen nyelvi hatás érvényesülésének lehetőségét sem az *i*-zés kialakulásában.

Az eddigi nyelvjárási közlésekben és tanulmányokban az *i*-zéssel kapcsolatban nem tisztázták a szinkrónikus és diakrónikus nyelvszemlélet követelményeit, sőt gyakran nem is választották tisztán külön a két szemlélet szempontjait. Ennek az eljárásnak következményeképpen az *i*-zést általában bizonyos *i*-re irányuló egyetlen hangfejlődés, történetesen az $i > i$ rövidülés eredményeként fogták fel és rendszerint az *i*-zés függvényeként tárgyalták.¹ Az *i*-zésnek ilyenén felfogása és tárgyalása természetesen módszertelenséget jelent: világos, hogy az *i*-zés a szinkrónia szempontjából önálló jelenség, mert nem az *i* foném funkcionális megterhelésének mértékét növeli. Az *i*-zést tehát leíró, azaz a szinkrónikus nyelvszemlélet szempontjait érvényesítő tanulmányban nem tárgyalhatjuk az *i*-zéssel együtt. Nyelvjárástörténeti tanulmányokban pedig szintén módszertelenséget jelent az *i*-zésnek az *i*-zés részeként, illetőleg függvényeként való tárgyalása a nyelvjárás korábbi állapotának ismerete és az esetleg ezt pótló szélesebbkörű nyelvtörténeti vizsgálódások nélkül. Az *i*-zés ugyanis a diakrónia szempontjából is külön jelenség és nem tárgyalható az *i*-zéssel együtt, legalább is nem az *i*-zés részeként, még akkor sem, ha *i*-zésen csak az $i > i$ rövidülés eredményeképpen jelentkező *i*-t tartalmazó nyelvelemek összességét értjük. Az *i*-zés úgy viszonylik az *i*-zéshez, mint az *i*-zés a szorosabb értelemben vett *é*-zéshez:² bizonyos *i*-zö elemek az *i*-zés továbbfejlődéséből ($i > i$ rövidülés) származnak, éppen úgy, mint ahogy bizonyos *i*-zö elemek a szorosabb értelemben vett *é*-zés differenciálódásának eredményei.

3. A következőkben a martosai népnyelv *i*-zö anyagának nyelvtörténeti vizsgálatával bemutatjuk, mennyire önkényes és módszertelen volt az *i*-zés meghatározása (az *i*-zés az $i > i$ rövidülés eredménye) és (az *i*-zés részeként való) tárgyalása eddigi nyelvjárási irodalmunkban. A rendelkezésünkre álló

¹ Vö. Horgeri. m. 51—2; Für István, Az *i*-zés állapota a mai magyar nyelvjárásokban (Szeged, 1930), ahol az *i*-zö alakokat az *i*-zökkkel együtt az *i*-zés függvényeként sorolja fel; Imre Samu, Az *é* hangok állapota a felsőőri nép nyelvében (Kolozsvár, 1942) 13; Szabó István, Az *i*-zés esetei a békési nép nyelvében (Debrecen, 1941) 28—30 stb.

² A szorosabb és tágabb értelemben vett *é*-zés fogalmáról l. Laziczius Mnyj. 29—30.

martosi *i*-ző anyagból itt csak azt közöljük, ami az előző fejezetben kifejtettek szerint a nyelvtörténeti vizsgálat szempontjából számbajöhet. Anyagunk rendszerezésében a következő elveket követjük: külön soroljuk fel a töveket és külön a járulékokat. A töveknél külön választjuk a névszótöveket az igetövektől; mindkét szófajnál külön mutatjuk be az egytagú és a többtagú töveket, végül az utóbbiaknál megkülönböztetjük az első és a többi szótagban levő *i*-t. A járulékok kategóriáján belül külön választjuk a ragokat, képzőket és egyéb járulékokat. A képzők közül azonban — népnyelvi adatok közléséről lévén szó — csak azokat vesszük itt képzőknek, amelyek önálló elemekként élnek a nép nyelvtudatában.

4. A martosi népnyelv *i*-ző elemei közül a következőket kell nyelvtörténeti szempontból megvizsgálunk:

A) Névszók: a) Egytagú névszók: *bik* ,bük' (*bikja*), *ri* ~ *rihēs* ,rüh'. b) Többtagú névszók: α) Az *i* az első szótagban van: *bilindek* ,beléndek', *firhang* ,függöny', *girics* ,gerinc', *hizag* ,hézag', *icaka* ,éjtszaka', *idēs* ,édes' (*idēsapám*, *idēsanyám*, *idēsanyámasszony*, *idēspálinka*, *idēstelen* ,cukornélküli'), *ippen* ~ *ippend* ,éppen' (*éppen* is hallható), *kijő* ,kigyó' (gyakrabban *kijó*), *kilis* ,kelés', (talán *tinágli* ,tüllszerű ruhaanyag': *tinágli keszkenyő*). β) Az *i* a második és következő szótagban van: (talán *bagics* ,halfajta'), *balin* ,Aspius rapax' (halfajta), *bilindek* ,beléndek', *élig* ,elég' (csak ebben az alakban használatos; ragos alakokban az *ölég*, *ölege* töve járja), *enyim* ,enyém', *mostanyiban* ,mostanában'. c) Az *i*-t a névszónak csak egyes alakjaiban találjuk meg: *fazika-* (*fazikal*, *fazikak*, *fazikas*, de: *fazik*), *szérdike-* ~ *szérgyike-* (*szérdiket* ~ *szérgyiket*, *szérdikes* ~ *szérgyikes*, de: *szérdik* ~ *szérgyik*), *itēt* ,őt' (de: *ő*), *iket* ,őket' (de: *ők*).

B) Igék: Φ.

C) Járulékok: α) ragok: -i: *teli* (*Telihoszhadd*, *nem harak-szunk még!*, -ig: *aggyig*, *mindig*, *házig* stb. -kint: *csapatonkint*, *rëggelenkint* stb., (-e ~) -i: az egyes 3. sz. birt. személyrag *e*-je ragos alakokban -i-vel váltakozik: *begyibe*, *belit*, *elejibe*, *fejin*, *felire*, *jülibe*, *görcsinek*, *kezdetitü*, *közepit*, *levibe*, *szemibe*, *szülibe*, *tetejibe*, *térgyit*, *testyihő* ,testéhez', *testvirjit*, *vejinek*, *zsebibe* stb. b) Képzők: α) névszóképzők: Φ; β) igeképzők: -icsöll ~ -icső: *döngicsöll* ~ *döngicső*, *köhicsöll* ~ *köhicső*. c) Egyéb járulékok: -i kérdőszócska: *Nem-i mennik-ē?*

5. Felsorolásunk *i*-ző elemei alapján a martosi népnyelv *i*-zésének előzményeit illetőleg a következő lehetőségekre gondolhatunk:¹

¹ Martosi nyelvjárástörténeti anyagunk nincs. A mai *i*-ző elemek előzményeiként felvett csillagos alakok tehát kikövetkeztetettek a martosi népnyelvből. (Az itt megcsillagozott alakok nagy része azonban a MTsz. szerint valóban él más nyelvjárásokban.) A csillag nélkül előzményekül felvett alakok az *i*-ző alakok mellett élnek a martosi népnyelvből.

a) $i > i$ rövidülés.

b) $\ddot{e} > i$ zártabbaválás.

c) Analógiás hatás. A) Egynyelvű környezetben érvényesülő analógiás hatás: *félít* ($\sim$ *féle*) $<$ a *keze* $\sim$ *kezeit*, *bele* $\sim$ *belít*, *fele* $\sim$ *felít* analógiájára. B) Kétnyelvű környezetben érvényesülő analógiás hatás:¹ Így cserélődhetett ki a kétnyelvű egyén, illetőleg közösség tudatában a saját nyelvjárásbeli *köhicsöll* és a másodlagos nyelvjárásbeli *köhécsöl* megfelelések analógiás hatására a másodlagos nyelvjárásból kölcsönvett *döngécsel* ige hangképe közvetlenül a *döngicsöll* hangképpel közbeeső zártabbaválás (*döngécsel* $>$ **döngicsel*), rövidülés (**döngicsel* $>$ **döngicsel*) és labializálódás (**döngicsel* $>$ *döngicsöll*) nélkül.

d) Idegennyelvű egyének magyar kiejtésének hatására is gondolhatnánk a *bik*, *ri* $\sim$ *rihës* esetében. Pl. a cigányok nem tudják az *ü*-t képezni, tehát a saját nyelvükben élő rokonképzésű *i* hanggal helyettesítik a magyar *ü*-t. Talán ezért is tartják egyesek az *i*-zést és *i*-zést cigányos kiejtésnek. (Vö. A r a n y J á n o s, Az *é*-t *i*-re váltó tájszólásról: Összes Prózaí Művei, Franklin h. és é.n. 976—88.) Hasonlóképpen nem tudják az *ü*-t képezni a tótok sem, hanem mindig *i*-vel helyettesítik; pl. a nyíregyházi (tót eredetű) kétnyelvű tórpákok magyar nyelvjárásában gyakran hallani *siket*, *bides*, *hives*, *fige-féle* *i*-zô alakokat (vö. Márkus Mihály, A bokortanyák népe 51.)

e) Hasonulás.

f) Elhasonulás.

g) Az $\ddot{u} > i$ delabializálódás is lehetségesnek látszik a (*rü* $\sim$ *rühes* $>$) *ri* $\sim$ *rihës*, (**bük* $>$) *bik*, (**fürhang* $>$) *firhang* szavak esetében.

h) Egyszerű hangátcsapás, ami egymáshoz közelálló hangoknál egészen természetes (vö. Laziczius, Mnyj. 28).

i) Az *i*-zés csak látszólagos: *mostanyiban*. Ez a szó nem a *mostanában* határozószónak $\ddot{a} > i$ hangfejlődés útján keletkezett változata, hanem valószínűleg a *mostanában* $>$ *mostani időkben*-féle kifejezések keveredéséből származik.

6. Az 5. a)—i) pontokban az *i*-zés mint állapotot eredményező hangfejlődések minőségi és időtartami viszonyait néztük, és igyekeztünk rámutatni az *i*-zô elemek minden lehetséges előzményére. Eddig tehát az *i*-zés történeti mikéntjét vizsgáltuk. Most még felvethetjük azt a kérdést is, hogy milyen okok teheték szükségessé az *i*-zés kialakulását, illetőleg milyen szerepe lehet az *i*-zésnek a) mint hangfejlődésnek az érintett nyelvjárás rendszerének építésében, b) mint állapotnak az illető nyelvjárásban.

¹ Nyelvjárásstudományi szempontból kétnyelvűnek kell vennünk azt az egyént is, aki két nyelvjárást beszél, illetőleg ismer. Ilyen értelemben ma már csaknem mindenki kétnyelvű.

a) A szerkezeti (struktúrális) nyelvészet tanítása szerint semmilyen nagyobb kiterjedésű hangváltozás nem maradhat elszigetelt a nyelvrendszerben, hanem mindig más kísérő hangváltozásokkal jár. A nyelv ugyanis jelrendszer, amelynek szerkezete az ellentétek kölcsönös viszonyhálózata. Ha tehát ebben a viszonyhálózatban egy tényező megváltozik — gondoljunk Saussure híres sakk-hasonlatára —, szükségszerűen megváltozik az egész viszonyhálózat eddigi képe: megváltozik a nyelv rendszere. Ha bizonyos hatók érvényesülése következtében megindul az $\acute{e} > i$ hangfejlődés, módfelett megnövekszik az i foném funkcionális megterhelése, és aránytalan eltolódás támad az $i : \acute{e}$ fonémek funkcionális kihasználódása közt. Az elvesztett egyensúly és a helyes terhelési arányok akkor állnak vissza, midőn más fonémek funkcionális terhelésének fokozásával (pl. az $i > i$, $i > \acute{e}$ hangfejlődés útján) az i funkcionális terhelése csökken. E szerint a felfogás szerint a nyelvtörténet tehát tulajdonképpen a nyelv (langue) örökös harca a beszéd (parole) bomlasztó tendenciái ellen, belső rendszerének, azaz viszonyhálózatának épségéért. Ilyenformán az i -zést más magánhangzó-fonémek részleges tehermentesítésére, de ugyanakkor az i foném funkcionális kihasználásának fokozására irányuló kiegyenlítő (kompenzatórikus) hangfejlődésnek kell fel fogunk.

(Az i -zés szempontjából hasonlóképpen kiegyenlítő hangfejlődésnek minősíthetjük mindazokat a hangfejlődéseket, amelyek végső fokon az i foném részleges tehermentesítését eredményezték: *firc > férc, ismer > észmer, őriz > őroz, tinta > ténta* stb.)

b) A rendelkezésünkre álló népnyelvi anyag alapján még nem tudjuk megállapítani, milyen szerepe lehet az i -zésnek mint állapotnak a martosi népnyelv rendszerében. Lehetséges, hogy az i -zés a stilus, illetőleg az érzelmkifejezés eszköze: a szó egyik elemének hangszínbeli elváltozása, a hangsúly eltolódása, és általában minden, ami szokatlan vagy feltűnő a nyelvi tényen, a háttérben lappangó érzelmi mozzanatokat sejtet. (Laziczius, Ált. nyelvészet 86). A békési népnyelvből van is néhány adatunk, amelyek erre engednek következtetni a békési népnyelvben.¹ A martosi népnyelvben azonban ez a kérdés még alapos tanulmányozásra szorul.

7. A felvett i -ző elemeknek itt következő nyelvtörténeti vizsgálata meg fogja mutatni, hogy az 5. fejezet a) — i) pontjában jelzett fejlődési lehetőségek közül melyek bizonyulnak elfogadhatóknak a martosi i -zés kialakulásának magyarázatában.

¹ Vö. Véghe József, „A felső nyelvállású hosszú hangzók a békési nyelvjárásban“ című tanulmányának következő sorait: „Külön tanulmányban óhajtok foglalkozni a békési i -zés elterjedésével, esetleges mennyiségi változásaival (*lép > lip > lipkiđ, édes > idēs > idēs*, pl. *idēs alma*, de: *idēsanyám*).“ I. m. 5. Sajnos, a beígért tanulmány máig nem jelent meg.

A vizsgált szavakat és járulékokat a vizsgálat eredménye alapján csoportosítjuk.

a) Eredeti *i*-t őriznek:

balin: BesztSzej.: „Balinus — *balyn* hal“, SchlSzej.: „Balinus — *balin*“ (EtSz.). 1570: piscem quem ipsi vocant *Bwlin* (Oklsz.). SzikszF.: „balena — *balin* vag czet hal“, innen MA., Kr. (EtSz.). A Zrínyinél előforduló *baléna* változat szavunkkal közvetlenül össze nem függő külön fejleménynek, illetőleg latinos műveltségi szónak látszik. A népnyelvben az *i*-s alakváltozat az általános (vö. *balind* ~ *báлинд* ~ *balink* ~ *balint* ~ *bálint* ~ *balling* ~ *bolyin* ~ *polind* ~ *póлинд*, MTsz.). Csak Komáromból közöltek *i*-s: *balin*-, és Göcsejből *é*-s: *bollén* alakváltozatot (MTsz.). Az EtSz. a *balin*-t a szlovén *bolen*-ből származtatja, de lehetségesnek tartja, hogy „talán egyszerű megmagyarosítása a latin *balena* alaknak“. Véleményünk szerint a *balin*-t nem magyarázhatjuk a latin *balena* alakból — ebből ugyanis egy *bálna* alakot várnánk —, hanem valószínűnek tartjuk, hogy a Beszt. és Schl. Szójegyzékben idézett latin *balinus* megmagyarosítása. A göcseji *bollén* a szlovén *bolen*-ből származhat. A komáromi *balin* talán a göcseji *bollén* *i*-ző változata. A *balin*-ban azonban a rövid *i* kétségtelenül eredeti.

bik: 1095: *bik* zadu, 1193: *bigfa*, 1203/54: *Bycfeu*, 1206: *silva bich*, 1222: *Scelus byk*, 1223/1359: *Noge bik*, 1251: *Bikwelg*, 1274: *byktorok*, 1291: *Silvam Bykes* stb. (Oklsz.). Kniezsa (A m. helyesírás a tatárjárásig 8) szerint az *y* jel is *i* hangértékű, a felsorolt adatokat tehát mind *i*-vel olvashatjuk. Tekintetbe véve azonban azt, hogy az *ü* hang nem ősi eleme hangállományunknak, továbbá azt, hogy az ómagyar nyelvnek egy *i*-ző és egy *ü*-ző nyelvjárása volt, gondolhatunk egy esetleges *ü*: *i* hanghelyettesítés lehetőségére is. Az első kétségtelenül *ü*-s adat: 1419: *Bukmalalya* (Oklsz.), majd 1655: *bük* (ACsere: Enc. NySz.). A nyelvjárásokban a *bik* és *bük* változatok egyformán elterjedtek. A szó eredete nincs kétségtelenül tisztázva. Az EtSz. jobb magyarázat híján elfogadja a szónak a középfrank *böck*-ből való származtatását, bár megjegyzi, hogy ez ellen szól a régiségben a *bik* ~ *bikk* állandó *i* töhangzója. Bárczi (SzófSz.) azonban rámutat a hangtanilag elfogadhatóbb török származtatás lehetőségére (vö. krimi *bik*, ua.). Valószínű tehát, hogy éppen a *bik* hangalak az eredetibb. Így a *bik* szó esetében diakronikus szempontból nem beszélhetünk *i*-zésről.

firhang: Warm: Gaz.: *fürhang* ~ *forhang*, 1708: virágosan szűtt *firhang*... tarka paplan forma *firhangok*, Kir: Besz.: vond bé a *firhangot* (NySz.). A népnyelvben a *firhang* (Kisalföld, Gömör, Csongrád, Székelyföld), *fiérhang* (Vas), *férhang* (Szeged) alakváltozatokat találjuk (MTsz.). A magyar szó — az EtSz. szerint — a középfelnémet *vürhanc*

átvétele. Valószínűbbnek látszik azonban a szónak az EtSz. idézte bajor *firhank*- és osztrák *fierhank*-ból való származtatása. Ezek alapján feltehetjük, hogy a szó már *i*-vel került a magyarba.

k i j ó: 1095: Praedium quod vocatur *Kigouis* (Kigyós?), 1257: ad stagnum quod dicitur *Kygous*, 1279: in loco uulgariter *kygolyuk* appellato, 1357: Michaellem dictum *Kygou*, 1364: Circa quendam meatum *kygospataka* nominatum, 1368: *Kegyos* (possessio), 1393/1446: *Kygyoshalma* (monticulum), 1394/1446: *Kegyoswth* (via), 1515: *Kygostho*, 1516: *Kygyoszegalya*, 1524: *Kygyos* Rekethye (pratum) (OkI Sz.), JókK.: *Kyo*, BécsiK. 27: rez *kego*, DebrK. 450: az *kegonac*, TelK.: *kyo*, Mel: Jób. 62: tekerges *kégió*, Mel: Herb. 126: *kigyó* (ugyanannál a szerzőnél *é ~ i* váltakozás!), MA.: *kilgyó ~ kigyó*, Com: Jan. 40: *kigyó*. A MTsz.-ból ez a szó hiányzik. Finnugor eredetű. Rokonyelvi megfelelői *i* hangúak, vö. votj.: *kyj*, modvin: *kijjov*, finn: *kyy* „ua.” (B á r c z i, SzófSz.). Az 1368: *Kegyos* és az 1394/1446: *kegyoswth* bizonyossága szerint ebben a szóban az *i ~ e ~ é*, illetőleg *i ~ ë* (?) váltakozás régi. A MA.-nél a *kigyó* mellett felbukkanó *kilgyó* mutatja, hogy a többeli *i* a XVI. században — legalábbis az ő nyelvjárásában — hosszú volt: a *kilgyó* alak ugyanis csak olyan kétnyelvű egyén beszédében keletkezhett, aki a *szíva ~ szilva*, *nyíva ~ nyilva*, *tít ~ tilt* stb. megfeleléseket ismerve, a többeli hosszú *i*-t *i + l* értékű polifonématis *i*-nek fogta fel és feloldotta. A rokonnyelvi adatok alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy az eredeti tőhangzó rövid *i* volt, amely bizonyos nyelvjárásokban *ë*-vé fejlődött, majd mind az *i*-s, mind az *ë*-s változat megnyúlt: innen a későbbi *kigyó ~ kégyó* váltakozás. A martosi *kijó* *i*-je tehát valószínűleg az eredetibb hangállapot megőrzése, de lehet egy későbbi (*é >*) *i > i* rövidülés eredménye is.

r i ~ r i h ě s: JordK. 168, 258: *ryhes*, TelK. 112: *rúhe*, Mel: Herb. 13: *rihet*, Bor: Pred. 218: *rihős*, C.: viszketeg, *rih*, Pázm: Préd.: *rúhes*, Com: Jan.: *rüh* (NySz.), 1731: leves *rüh* (OkI Sz.). A *rih ~ rüh* és származékai népnyelvi elterjedéséről a MTsz. adatai alapján nem alkothatunk magunknak teljes képet, mert a MTsz. csak a köznyelvtől eltérő népnyelvi alakokat közli: a *rih* alakot a Palócságból és Hevesből; az *-s* képzős melléknévi származéknak csak *i*-s változatát közli; a *rühell* igei származéknak a szótár szerint csak *ü*-s változata van; egy *i*-s alakot is közöl a MTsz.: drávamelléki *rihes* „víz”, amely viszketegséget okoz, itt azonban a nyúlást lényeges jelentésbeli elkülönülés kíséri. A szó eredete nincs tisztázva. B á r c z i (SzófSz.) figyelembe vehetőnek tartja az oláh *rîie*-vel „ua.” való egybevetést. Ebben az esetben valószínűnek látszik, hogy a *rih* alak őrzi a szó eredeti hangképét.

b) *i > i* rövidülés:

b i l i n d e k: Mel: Herb. 64: *belén*(fű) ~ *belén*, BeytheA:

FivK. 109: *belend*, Felv: SchSal. 34: *bilind* (NySz.). A mai nyelvjárásokban a második szótagban $e \sim \acute{e} \sim i$ -, az első szótagban $e \sim \ddot{o} \sim i$ váltakozást találunk: *böléndek* (Sopron és Vas), *bellény* (Dunántúl), *bölénd* (Székelyföld), *belind* (Dunántúl), *bilind* (Székelyföld), *bilindek* (Heves), *bilindök* (Kis-Kun-Halas) MTsz. A *belén* $\sim$ *bilin* a szláv **blenz*-ből származik, vö. bolg. *blenz*, szerb-horv. *blen*, ócseh *blén*, cseh *blín*, tót *blen* $\sim$ *blien* (EtSz.). Eredetileg tehát ebben a szóban a mai második szótagbeli ($\acute{e} \sim i$) magánhangzó lehetett a tőhangzó, a mai első szótagbeli magánhangzó pedig szókezdő mássalhangzócsoporthoz tartozó, a tőhangzóhoz könnyen hasonlító, illetőleg attól könnyen elhasonlító magánhangzó. A nyelvtörténeti adatok alapján az $\acute{e}$ -s változat látszik eredetibbnek és az i -s alak ennek $\acute{e} > i > i$ hangfejlődésű i -zö változatának. Mivel azonban átadó nyelvként a tót is számbajöhet, gondolhatunk arra is, hogy az átvett *blien* alakból párhuzamosan is fejlődhetett egy i -s és egy $\acute{e}$ -s alakváltozat. A mi szavunk i -je azonban kétségtelenül $i > i$ rövidülés eredménye. (A $-d$ -a szóvégi $-n$ után magánhangzós szókezdő előtt jelentkező járulékhang; vö. *martosi ippen* $\sim$ *ippend*, *mostan* $\sim$ *mostand*, *osztan* $\sim$ *osztand*, *osztén* $\sim$ *oszténd*, *onnan* $\sim$ *onnand* stb. Az $-ek$ kicsinyítőképző.)

élig: a régiségben mindig $\acute{e}$ -vel (*elég* $\sim$ *elege*): JordK. 127, 160, 186: *eelegel*, 608, 852: *eelege*, ÉrdyK. 633: *eelegeth*, LevT. I. 352: *meghőleghWytem* (NySz.), 1520: *ky elegethe*, 1596: *megelégitse*. Eredete nincs tisztázva. Melich nem tartja lehetetlennek, hogy elég az *el* „pars antica” főnév $-ég$ ragoz alakja. Bárczi (SzófSz.) szerint „eredete ismeretlen, esetleg a kikövetkeztetett *el* „előrészt” származéka lehetne”. Talán lehetséges az is, hogy az *ölég* alak az eredetibb és az *öl* fn. „testrészt” $-ég$ terminativus ragoz alakja. Az *ölég* mai jelentéséhez vö. a „*torkig vagyok vele*”, „*elegem van belőle*”, „*nyakig vagyok vele*”, „*ua.*” kifejezéseket. Az *elég* $\sim$ *ölég* az *ölég* nem $\ddot{o}$ -zö (de kétnyelvű) környezetben keletkezett változatai. Itt tehát az i kétségtelenül ($\acute{e} > i$) $i > i$ rövidülés eredménye.

hizag: DöbrK. 297: *meg hevzageitottam*, Sylv: UT. II. 168: *hiuzag*, KBécs.: *hizag*, MA: Bibl. I. 73: *hézagon*, GKat: Titk. 44: *hivzak*, GKat: Válts. II. 1263: *hizak*, Com: Jan. 15: *hézagok* (NySz.). A MTsz.-ből hiányzik ez a szó. Komárom megyéből ismerem *hizag* változatát is. Bárczi (SzófSz.) szerint a *héj*, *híj*, *hiú* „üres” származéka. Mind a nyelvtörténeti adatok, mind a rokonszavak hangalakja alapján elképzelhető, hogy az $\acute{e} \sim i$ váltakozás ősi. Talán erre vall a szamosháti — nem i -zö — nyelvjárásheli *hizag* is (Csűrý—Kovács, Adalékok a magyar népnyelv $e \sim \acute{e}$ -léle hangjaihoz 14). A rövid i azonban mindkét esetben ($\acute{e} > i$) $i > i$ -, illetőleg $i > i$ rövidülés eredménye.

ides: 1290/1536: *Riuulum ydesuyz*, 1388: *insula Edeszygeth*, 1422: *Valentino Edes*, 1423: *Terram Edeskwrtb*

uelmeze ye vocatam, 1485 : Jacobo Edes, 1552 : Edes naranchot (Oklsz.), Helt : Mes. 30 : ides, Szék : Krón. 9 : ides, MA : édes, Czegl : Japh. : idős stb. (NySz.). A XVI. századtól állandóan $\acute{e} \sim i$ váltakozással találkozunk ebben a szóban. A népnyelvben egyforma számmal találunk $\acute{e}$ -s, i -s, meg i -s változatokat (MTsz.). A szó az *íz* 'sapor' d -s változata (Bárczi, SzófSz.). Az $\acute{e} \sim i$ váltakozás ebben a szóban ősi, az *idős* i -je azonban $i > i$ rövidülés eredménye.

fazika-, *szērdike-* $\sim$ *szērgyike*: ezekben a tövekben az i a csonka *fazik*, *szērdik* $\sim$ *szērgyik* $t\acute{o}$ i -jének rövidüléséből származik. (Vö. Pais, MNy. XXXIX, 97—8.)

itēt, *iket*: ezek i -je valószínűleg szintén rövidülés eredménye. Az **it*, **öt* ($< \acute{o} \sim \acute{o}v-$) alakra *vő* ($< b\acute{o} \sim b\acute{o}v-$), **fi* ($< f\acute{o} \sim fej-e$): *fikető*; ez a hangfejlődés azonban nem világos.

$-ig$: ez a rag a régiségben $-ég$ -nek hangzott: BécsiK.: addeglan, MünchK.: esteg, JókK.: mendadeg, napottesteg stb. A népnyelvben (Háromszékben) még él a ragnak ez a régies alakja: meddég, addég, eddég stb. Régi íróinknál megtaláljuk a közbeeső i -z\acute{o} alakot is, pl.: Decsi: Adag. 153: torkítg, estvelg, Kár: Bibl. I. 138: napítg, 109, 314: ezüstítg, buzátg, MA: Bibl. I. 114: esztendélg, MA: Tan. 187: eggyúl egyítg stb. (TMNy. 679). Világos tehát, hogy itt ($\acute{e} >$) $i > i$ rövidüléssel állunk szemben.

$-kint$: ez a rag a régiségben egyformán előfordul $\acute{e}$ -s meg i -s változatában is, pl.: 1558: eztendwkynt; az $\acute{e}$ -s alak azonban jóval gyakoribb és általánosabb (TMNy. 687—90). A martosi önkint, csapatonkint, réggelenkint stb. i -je tehát ($\acute{e} >$) $i > i$ rövidülés eredménye.

($-e \sim$) $-i-$: (*keze* $\sim$ *kezit*). Az egyes 3. sz. birt. személyrag e -je ragos alakokban i -vel váltakozik. Szinyei (NyK. XLIV, 477—8) megállapítása szerint itt zártabbá válás $\acute{e}$ rövidülés történt: *kezt* $>$ *kezt* (Sylvester itt még hosszú i -t jelöl, vö. Budenz, Magyar Nyelvészet V, 396) $>$ *kezt*.

$-icsöll \sim -cső$: ez újabb igeképző i -je a TMNy. (400—401) szerint a *sántikál* ($< *sántikál$), *taszigál* ($< *taszitgál$), *hajigál* ($< *hajitgál$) stb. analógiájára keletkezett. Ez a megállapítás meglehetősen önkényes, hiszen — ugyancsak a TMNy. szerint — a XVII. században találunk *köhécsel*, *döngécsel*-féle képzésű igéket. Kétségtelen, hogy a *köhicsöll*, *döngicsöll* ez alakok feltehető i -z\acute{o} változataiból származnak $i > i$ rövidüléssel, nem pedig a *hajigál*, *sántikál*-félék analógiájára keletkeztek.

c) $\acute{e} > i$ zártabbá válás:

ippen $\sim$ *ippend*: Mon: Apol. 326: eppenséggel, Mon: Képt. 75: eppenséggel, Zrínyi: ASyr. 215: eppen. A népnyelvben nagyszámmal találunk $\acute{e}$ -s, e -s, $\acute{e}$ -s, meg i -s (csak éppen nem i -s) alakokat. Az *épen* és *ép* melléknév $-n$

határozóragos származéka. Az *é*-je a rokonnyelvi megfelelések szerint eredeti (vö. vog. *jelp*). Tekintve, hogy az *ipen* alakot sem a nyelvemlékekből, sem a nyelvjárásokból nem tudjuk kimutatni, a legvalószínűbbnek tartjuk az *ippen* esetében az *ē > i* zártabbaválást. (Az *ëppen* az *ëpen*-ből alakult rövidüléssel és magánhangzóközi mássalhangzónyúlással.)

- *i* (*kérdőszócska*): a régiségben megvolt -*é* kérdőszócska rövidülésével keletkezett *ë*-ből alakult zártabbaválással: *é > ë > i*.

d) Hasonulás:

bilindek: (nyelvtörténeti és népnyelvi adatait l. a 7. b) alatt) első szótagbeli *i*-je a második szótag *i*-jének hasonító hatására keletkezett: **belindek > bilindek*.

gírics: Helt: Krón. 135: *gerentz*, MA: *gerécz*, Bal: CsIsk. 143: *girinc*, Lép: FTük. 56: *gerecz*, Com: Jan. 49: *geritz*, Com: Orb. 83: *gernicz* (így! valószínűleg a *gerinc* elírása) (NySz.). A MTsz. a következő népnyelvi adatokat közli: *gërenc* (Háromszék), *gerenc* (Erdővidék), *gerënc* (Palócság), *gërenc* (Székelyföld), *girinc* (Kis-Kun-Halas, Udvarhely, Háromszék), *gírics* (Baranya). A szó eredete nincs tisztázva. Bárczi (SzófSz.) szerint talán a szerb-horv. *gorica* 'földhát, hegyecske' átvétele. Ez a magyarázat nem látszik valószínűnek. A nyelvtörténeti és nyépnyelvi adatok alapján inkább valamilyen **gr̥c ~ *gr̥nc* alak magyar feloldására gondolhatnánk. Ebben az esetben a második szótagbeli *i*-t kellene az eredeti tőhangzónak tekinteni, az első szótag magánhangzójában pedig szókezdő mássalhangzócsoporthoz oldó, a tőhangzó hasonító, illetőleg elhasonító hatásának kitett magánhangzót kereshetnénk. A martosi népnyelvi *gírics* első szótagbeli *i*-je a második szótagbeli magánhangzó hasonító vagy elhasonító hatásának eredménye (*e — é > i — é*, *e — i > i — i*), vagy eredeti *i*. A második szótagbeli *i* viszont lehet mind *í > i* rövidülés, mind *ë > i* zártabbá válás eredménye.

kilís: Helt: Bibl. I. DDd.: embernek húsa bőren *kelés* kel, Mon: Apol. 382: *kiles*, Mon: Okm. V, 108: *kilis*, Mon: Írók. XV, 401: *kelís*, Thurzó: Lev. I. 208: *kilis*, Major: Szót.: terjedő *kelés*, Com: Vest. 151: Fekély *kilyés*, PPl.: *Kilís*, PPBl.: Alfelen való *kelés*, ... megfakadott *kelés*. A mai népnyelvből a következő adataink vannak: *kellis* (Vas), *kellis* (Sopron), *kilis* (Tata, Fejér, Komárom, Gömör, Tokaj, Debrecen, Cegléd, Csongrád, Szeged, Kis-Kunság, Udvarhely), *keltis* (Szentés, Szeged, Gömör, Palócság), *kilis* (Szilágy), ezt az adatot azonban a MTsz. is megkérdőjelezi (MTsz.). A *kel ~ kél* ige- és képzős főnévi származéka. Finnugor eredetű. Rokonnnyelvi megfelelői: vog *kāl*-, osztj. *kil*-, 'fölkél, kiszáll', finn *kaalaa*- 'gázol, vánszorog' stb. (Bárczi, SzófSz.). Ez adatokból nem tudjuk kimutatni sem a *kel* zárt *ë*-s **kél*-, sem a *kél* (*~ kele*k) *i*-ző **kíl* változatát. A *kilís ~ kilis* többeli *i*-jét

tehát nem tarthatjuk sem $\bar{e} > i$ zártabbá válás, sem $i > i$ rövidülés eredményének. A legvalószínűbb, hogy ez az i vagy disszimilációs (**kélés* $\sim$ *kelés* $>$ *kilés*), vagy asszimilációs (**kelís* $>$ *kilís*) fejlemény.

e) Bizonytalan:

bagics 'halfajta' és *tinágli* 'tüllszerű ruhaanyag'.¹ Ezeket a szavakat sem a nyelvmlékekből, sem a többi nyelvjárásból nem ismerjük. Így *i*-jük eredetét sem tisztázhatjuk. Az *i*-ző elemek közé azért vettük fel e szavakat, mert a köznyelvhez és a többi nyelvjáráshoz viszonyítva többletet jelentenek az *i* foném funkcionális megterhelése tekintetében.

*

A martosi *i*-ző elemek nyelvtörténeti vizsgálata megmutatta, hogy a martosi (és így minden nyelvjárársbeli) *i*-zés nem egy, hanem több különmemű hangfejlődés eredménye; több esetben bebizonyosodott továbbá, hogy a történetiuek látszó *i*-zés csak látszólagos, mert az *i*-ző alak eredeti *i*-t őriz. Ezek az eredmények végül igazolták azt a felfogásunkat, hogy nem helyes az *i*-zést az *i*-zés részeként, illetőleg függvényeként felfogni és tárgyalni.

Sulán Béla.

¹ Kétségtelenül a fr. *Tulle anglais* valamilyen német változatából.
Szerk.

A hosszúpályi népnyelv *í* és *é* hangjai.¹

Falum² nyelvjárásának egyik legfeltűnőbb vonása az „éles, sipító“ (vö. MNy. XIV, 2) *í*-zés. Ez a dolgozat is adalékul tekinthető az *í*-zés kérdésének tisztázásához (vö. Fűr 3). Úgy látom ugyanis, hogy ez a kérdés koránt sem olyan világos, mint pl. Végh József (MNy. I. 24), Fűr, Horger és Lazicius nyomán gondolja (bár ő is szükségét látja annak, hogy az *í*-ző szavakat egy-egy nyelvegységen belül teljesen összegyűjtsék. „Csak így lehetne tiszta képet alkotni az *í*-zés pontos elterjedéséről.“ i.h.). Mert nemcsak az *í*-zés földrajzi elterjedése problematikus (l. erre Fűr tanulmányát), hanem az sem bizonyos, hogy csak a XVI. sz. előtti *é* helyébelépett, egy fokkal zártabb *í*. Bihari tanulmányában (A magyar *é* hangok történetéhez, Szeged, 1935) a XVI. sz. előtti *é*-ket hordozó szavak közül 62 nem *í*-ző szót számoltam össze, természetesen csak olyat, ami nyelvjárásunkban is ismeretes; a XVI. századi *é*-ket tartalmazó szavak közül pedig 20 *í*-zőt (vö. MNy. III, 129). Az *í*-zés időbeli felső határának megállapítása is nehézségekbe ütközik tehát. Merev szabályt, „hangtörvényt“ nem állapíthatunk meg. Ezt a hangfejlődési tendenciát annyi számos más erő zavarhatta meg (analógia, jelentéstani szempontok: pl. az *ér* ige és származékai, vagy *kír* és *kérd* 'kérd' (vö. Lazicius, Bev. a fon.-ba NyK. XLVIII, 7), más nyelvjárás vagy a köznyelv hatása: pl. *kír*, de *kérem*, *kérlek* stb.), hogy talán semmilyen tüzetes vizsgálat sem fogja megállapítani az *í*-zés „törvényét“ (vö. MNy. V, 345—349).

Amint alább látni fogjuk, az *í*-zés problémája tüzetes történeti vizsgálat után egészen másként alakul. Nem a XVI. sz. előtti és XVI. századi *é*-k különböző fejlődésről van szó tulajdonképpen; hiszen így nagyon nehezen tudnók magyarázni az egészen korán fellépő *í*-zést.

Dolgozatom megírásában nem is ilyen szempont vezetett. Nyelvjárási tanulmányainkba véleményem szerint sem helyes

¹ Egy nagyobb dolgozat kivonata.

² Hosszúpályi nagyközség Bihar megyében; közvetlenül határos Debrecennel, tőle délkeletre, mintegy 18 km távolságban. Igen régi középkori település (vö. Jakó 317, ÓMO. 114). Két fontos útvonal keresztezi egymást a falu közepén. Lakóinak száma 1941-ben 5092.

más területről vett szempontokat bevinni (vö. B a k ó, Módszertan 5), ahogy pl. T r ó c s á n y i (MNy. V, 346) az *i*-zéssel kapcsolatban kívánja. Pl. ha azt figyelem egy-egy nyelvjáráson belül, T r ó c s á n y i szerint, hogy a köznyelvi *é*-vel szemben hol találók nyelvjárási *i*-t, hol *é*-t, kimaradnak a tájszavak, kimaradnak az olyan *i*-ző alakok, amelyek a köznyelvben is *i*-zők, s eredményünk semmiképpen nem lesz helyes.

Idegen szempontok helyett leghelyesebb, ha magából a vizsgált nyelvjárásból indulunk ki. Ha tehát egy-egy nyelvjárási egységen belül pl. az *i* hang funkcionális terheltsége nagyobb, mint egy másik nyelvjárásban vagy a köznyelvben, azt kell megvizsgálni, hány szóban, suffixumban jelentkezik ez a foném. (Ezt a szempontot alkalmazza S u l á n is a MNy. jelen kötetében megjelenő munkájában: Az *i*-zés kérdéséhez. Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyezmem, hogy B á r c z i G é z á v a l való beszélgetéseim hatása alatt dolgozatom anyagát ilyen szempont szerint gyűjtöttem 1944 májusa óta.) Ez eddig a synchronicus nyelvvizsgálat feladata (vö. L a z i c z i u s, Ált. nyelvészet 90). Ha azonban a teljesebb megismerés kedvéért történeti vizsgálatnak is alávetjük a kérdéses nyelvjárási jelenséget, azt a tendencia-hálózatot kell, amennyire lehetséges, kibogozni, ami a jelenlegi rendszert létrehozta. Nyelvjárástörténeti tanulmányaink tehát ebből a szempontból csak az ascendens tárgyalási módot követhetik. Nyelvjárási nyelvmlékek hiányában azonban ez is meglehetősen illuzórius képet fog nyújtani. Másrészt okleveleink helynévanyagának nyelvtörténeti vizsgálatával is ki kell egészítenünk nyelvjárástörténeti tanulmányainkat (ebben esetleg a descendens előadásmódot követhetjük). B á r c z i szerint ettől várhatunk legtöbbet nyelvjárásaink történetének tisztázására. Ez is számos nehézségbe fog ütközni, úgy látom. Csak azokat a helyneveket vonhatjuk vizsgálataink körébe, amelyek nem közmagyar szóból keletkeztek, csak azokat, amelyek nem ismeretesek ország-szerte. S ha így leszűkítve a vizsgálandó anyagot, valóban sikerül egy-egy területen bizonyos időn belül hangfejlődési tendenciákat megállapítani, azt a legkevesebb esetben fogjuk talán elérni, hogy az egész nyelvtörténeten végigvezethessünk egy-egy szálát egészen a mai állapotig. Gondolnunk kell itt a település folytonosságának megszakadására, egy egészen más nyelvjárást beszélő csoport letelepedésére, nyelvjárási keveredésre stb., stb.

Végeredményben tehát egy nyelvjárás történetének tisztázása igen nagy nehézségekbe ütközik, s már-már kész vagyok igazat adni L a z i c z i u s-nak abban, hogy a diachronicus szempont érvényesítése nyelvjárási tanulmányainkban képtelenség (Ált. nyelvészet 92—94), mert, amint ő mondja, az adatok összevetéséből csak azt állapíthatjuk meg, hogy a nyelvjárások egymástól és a köznyelvtől különböznek, de nem

eredt egyik a másiktól, hanem különböző fejlődési sorok eredményeit láthatjuk bennük. Ez igaz. De ha ezt a merev álláspontot valljuk, magyar hangtörténetet sem lehetne írni, legfeljebb megállapítani, hogy a GuaryK. nyelve pl. különbözik a MünchK. nyelvtől s mindkettő nyelve a HB. nyelvtől, köztük azonban genetikus kapcsolatot keresni nem szabad, hisz ezt is más nyelvjárásban írták, azt is, am azt is. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy minden bizonnyal már az ősmagyar, sőt az előmagyar korban (vö. Gombocz, ÖM. II, 1:63) voltak nyelvjárási különbségek, ezeket azonban pontosan meghatározni valószínűleg sohasem fogjuk, le kell mondanunk mindenféle nyelvtörténeti vizsgálatról, hisz úgysem tudjuk, mi miből lett. Ez persze túlságos kiélezése Lazicius gondolatának. Nem mondhatunk le nyelvjárásaink történeti vizsgálatáról e nehézségeket látva sem. A fentebb említett illuzórius kép sokak munkája nyomán egyre tisztulni fog, s a kétirányú vizsgálódás eredményeinek egybevetése valamikor ezt a képet egészen elfogadhatóvá teszi.

Mindezeket figyelembe véve dolgozatomban a hosszúpályi népnyelv magánhangzói közül a hosszú *i* és *é* hangokkal foglalkozom. Az első részben az *i* hangokat, a másodikban az *é* hangokat tartalmazó szavakat közlöm 5—5 fejezetben (1. egytagú szavakban, 2. többszótagú szavak hangsúlyos szótagjában, 3. többszótagú szavak hangsúlytalan szótagjában, 4. tövégen suffixumok előtt, 5. teljes szövégen), a harmadik részben felsorolom az *i*-ző és az *é*-ző suffixumokat. Dolgozatom alapját, a hosszúpályi népnyelvi anyagot 1940 óta gyűjtöm s lexikális és szöveggyűjtésekből válogattam ki adataimat.

A nyelvjárási alakban felvett címszó után közlök egy-két példamondatot is, mert a hosszúpályi népnyelvből igen kevés anyag került nyilvánosságra nyomtatásban (Végh, Sárreai népmesék és népi elbeszélések. Debrecen, 1944. 151—158 s részben 158—180). Ezután a szóra vonatkozó első adatot, történeti alakváltozatait sorolom fel, mindenütt pontosan megjelölve a forrást, ahonnan adataimat meritem. A szócikkek harmadik bekezdésében azokat a nyelvjárási adatokat találjuk, amelyek minden kétséget kizáróan pontos monografikus gyűjtés eredményei, a következőben a MTsz. adatait, utalván arra is, hogy az illető szó Für tanulmányában szerepel-e, végül a szó etimológiáját közlöm.

Az anyag elrendezésében a fentebb említett fejezeteken belül a szavak etimológiáját követtem. Első helyen vannak tehát a fgr.-ugor er. szavak, másodikon a hangutánzó, hangfestő s már magyarnyelvi fejlemények, majd a török, szláv, német, latin s egyéb eredetű szavak, végül az ismeretlen eredetűek.

Ez alkalommal a 415 cikkből álló adattárat nem közölhettem. A nélkül, hogy a kérdés egész irodalmát kritika alá venném,

röviden ismertetem az adatokból levonható következtetéseket. Adatainkon való egyszeri áttekintés kétségtelenné teszi, hogy a Budenz (MNyszet V, 389—401), Horger (Mnyj.), Für (Az *i*-zés), Bihari (i.m.) stb.-féle elmélet tovább nem tartható fenn az *i*-zésre vonatkozóan, s a mi vizsgálataink is részben a Munkácsi (NyK. XXV, 168 kk., s különösen 173), részben a Balassa (NyK. XXIV, 256—286) magyarázatát igazolják. Vagyis *i*-ző szavaink *i* hangja egyrészt *i* > *i* változás eredménye, másrészt *i*-s diftongusból származik. Nem zárunk ki természetesen más lehetőséget sem, csak azért, hogy minden áron rendszert teremtsünk. (Bárczi Géza szíves szóbeli közléséből tudom, hogy az *i*-zés e két főforrását nevezte meg egyetemi előadásaiban Pais Dezső is.) Az *é* hangok kérdése lényegesen egyszerűbb, mégis szükségesnek tartottam ugyanolyan vizsgálat alá vetni, mint az *i* hangokat.

I. rész: AZ *Í* HANGOK.

1. *i*-s diftongusból keletkezett *í* hangok.

a) Egytagú szavakban.

Fík 'fék' 1.,¹ *hi* 'voco' etc. 4., *ij* 'éj' 7. (vö. 96), *iv* 'év' 13. (vö. 237), *níp* 'nép' 24., *níz* 'néz' 25., a *tesz* ige *tíve* 'téve' alakja 31. (vö. 254), az *eszik* ige *ítél*, *ítet* származéka 83., 84., — *kík* 'kék' 45.

b) Többszótagú szavak hangsúlyos szótagjában.

Kiván 87. (vö. 4), *hízag* 'hézag' 95.

c) Többszótagú szavak hangsúlytalan szótagjában.

Elhomályosult képzések: *ágyík* 'ágyék' 140., *bugyborík* 'bugyborék' 142., *emlík* 'émlék' 143., *gombajíg* 'gombalyég, gombolyag' 144., *ízík* 'izék' 145. (vö. 16), *kemíny* 'kemény' 146., *környík* 'környék' 147., *kukoríköl* 'kukorékol' 148., *pocsík* 151., *seríny* 'sörény' 152., *sövíny* 'sövény' 154., *térmsíz* 'természet' 157., *tölcsír* 'tölcsér' 158., *vendíg* 'vendég' 160., *sötít*, *setít* 'sötét' 153., *túrbíköl* 'turbékol' 159. — *förtíj* 'fortély' 182., *kastíj* 'kastély' 183., *rostíj* 'rostély' 188.

d) Csak suffixomok előtt fellépő *i*-zés.

Epe ~ *épít* 220., *here* ~ *herít* 222., *vese* ~ *vesít* 230.; *fekete* ~ *feketít* 221.; *te* ~ *tíged* 223.

¹ A számok a szócikkekk számát jelentik. Ezeket azért teszem ki mindenütt, hogy hátha megjelenhetik alkalmasabb időben az egész dolgozat az adattárral együtt.

e) Teljes szóvégre került í.

kőrti 'körte' 231.

*

Talán ugyanebbe a csoportba sorolhatók még a következő szavak: a) *hizik* 5., *vín* 'vén' 32. (vö. 1211 *Veynus?*), c) *ígér* 'igér' 166., *edény* 'edény' 197., *fekij* 'fekély' 202., *fösviny* 'fösvény' 204., *ítél* 'ítél' 207. (vö. OrtUng.O. 23 *iteiletrevl*), *köszvény* 'köszvény' 210., *legény* 'legény' 211., *törvény* 'törvény' 217., *zsombik* 'zsombék' 219. — d) *eke* ~ *ekít*, 224., *bike* ~ *bíkit* 'béke' 225. (vö. 124a).

A hangsúlyos szótagbeli *i-k* *i-s* diftongusból való keletkezése vitatható, jóllehet ezekre nézve is biztosabb ez a magyarázat, mint az *é > í* változás feltevése. Tüzetesebb vizsgálatra szorul első szavunk, a *fik* 'fék'. Egészen biztos etimológia szerint a *fő* (R. *fé* is) 'caput' szavunk -k diminutív képzős származéka (EtSz. SzófSz. NyH.⁷⁹²). A fgr. megfelelők nyílt hangra mutatnak. A Horger-féle magyarázat szerint (*ē >*) *é*-t kellene várunk. Egyéb egytagú *i-ző* szavak analógiájára gondolhatnánk ugyan, de szerintünk megnyugtatóbb magyarázat is lehetséges: A -k kicsinyítő képző eleinte természetesen a teljes szótőhöz járult. Mikor azonban a szóvégi magánhangzók sorvadása következtében „teljes tő — csonka tő” pár alakult ki, a suffixumok analógikusan a csonka tőhöz is kapcsolódhattak. Szavunk esetében tehát ez lehetett a helyzet: **fǣ̃ŋʃk*. A szóközépi *ŋ* eltűnése után a két magánhangzó diftongussá olvadt össze, s ebből keletkezett egyes nyelvjárásokban *í*, másokban *é* hangzó. (A diftongusok számos esetben történeti adatokkal igazolhatók. Ezeket, talán csak a *kik* 'blau'-ra vonatkozóak kivételével, minthogy ebből rengeteg van, teljes számban besoroltam az adattárba. A *fik*-re pl. 1. KönSzj. *ffeyk*.) Kérdéses lehet még a *tesz* ige *tíve* alakjának *í* hangja. Ugyanis, ha a *v*-t a fgr. alapnyelvi szóközépi -k- folytatójának tartjuk, szavunkat az *í > í* változást mutató szavak csoportjába kell sorolnunk. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a *-v* hiátustöltő hang; ebben az esetben a -k- folytatását az (*ǣ̃i >*) *í*-ben kell látnunk.

Véleményem szerint egészen biztos viszont a felsoroltam szavakban a hangsúlytalan szótagbeli *i-k* diftongikus eredete. Nagyobb részük elhomályosult képzés. S a képző mássalhangzója előtt levő magánhangzóban a fgr. **i* nomen-képzőt kell keresnünk (vö. NyH.⁷⁸⁶, 89). Minthogy azonban a képző konzonáns eleme egyedül is hozzájárulhatott a tőszóhoz, ilyenféle alakpárok keletkeztek, mint *hajlék* ~ *hajlok*, *fazék* ~ *fazok*. (Nyelvjárásunkban a *fazék* már nem *i-ző*, hanem *i-ző*: *fazik*.) De nem szorul bővebb magyarázatra a német jövevényszavakban található *í* hang sem.

Kétségtelen az *i*-k diftongikus eredele az *epe* ~ *epit*, *vese* ~ *vest*-féle szavakban is. Az *epe*, *vese*, *here* 3. sz.-ű birt. szragos alakok. Annak eredete, fejlődése közismert. Ugyanígy *i*-t kell keresnünk a *fekete* ~ *feketít* *i*-jében is, minthogy ez hangátvetéses alak *feteke*-ből, s a *-ke* suffixum magánhangzójában a fgr. *i* kicsinyítő képző van meg. A *te* ~ *tíged* *i*-jében a *-γ* névmásképző folytatása az *i*. Valószínűleg szóvégi *-k*-ra megy vissza a *bike* ~ *bikít* suffixum előtti *i* hangjának eredetibb *i* eleme is.

Ezzel a kérdéssel tehát nem szükséges bővebben foglalkoznunk. Csupán az alanyeset alakulásáról kell néhány szót szólnunk. Az **epej*, **bikej*-féle alakokból az *i*-zō nyelvjárásokban *epi*, *biki* alakok lettek. A szóvégre került *i*-k megrövidültek, majd kétfokú nyiltabbaválás történt rajtuk (*i* > *i̇* > *ē* > *e*). Az *i* megrövidülése nyelvjárásunkban is megtörtént suffixumok előtt is, de csak az eleven 3. sz.-ű birt. szragos alakokban (*keze* ~ *kezit*). Az efféle alakokat azonban nem vettem fel dolgozatomba.

2. Rövid zárt hangból (*i̇* esetleg *i̇* > *i̇*) keletkezet *i̇* hangok.

a) Egytagú szavakban.

Fil 'fél, timet' 2., (vö. szám. NyH.7149), *iq* 'ég, ardet' 6., *ik* 'ék' 8., *il* 'él, vivit' 9., (vö. im. 148), *ip* 'ép' 11., *irt* 12., *iz* 'sapor' 15., *iz* 'artus' 16., *kir* 'kér' 17., *lip* 'lien, ixon, hyphear; milz' 18., a *megy* ige *mígy*, *mícc* alakjai 19., *mi* 'méh' 20., *míj* 'mély' 21., *míz* 'méz' 22., *nígy* 'négy' 23., *szí* (ige) 26., *szil* 'szél' margo' 27., *sziv* 'cor' 29., *lip* 'lép' 30., *vír* 'vér' 33., *viz* 34., *így* 36., *rim*, *rimes* 'rémes' 38., *sík* 39. — *bir* 'bér' 40., *díl* 'dél' 41., *írik* 'érik' 42., *ír* 'ér' ige 43., *ír* 'scribere' 44., *kip* 'kép' 46., *kisik* 'késik' 47. — *csíp* 'csép' 39., *píz* 'péznz' 50., *szín* 'scheuer' 51., *zsír* 52. — *cím* 54., *film* 55., *hid* (?) 56.

b) Többszótagú szavak hangsúlyos szótagjában.

Fiszek 'fészek' 80., *ides* 'édes' 81. (vö. 15), *kireg* 'kéreg' 85., *kirőüddzik* 'kérőzik' 86. (vö. 17), *lilek* 'lélek' 88., *tíved* 'téved' 90., *vikony* 'vékony' 91. — *csírke* 93. — *bike* 'béke' 124a, *bikóu* 'békó, béklyó' 99., *gyikiny* 'gyékény' 100. (vö. 165), *kíve* 'kéve' 102. (vö. 229). — *birka* 103., *csinos* 104., *kiminy* 'kémény' 105., *mírce* 'mérce' 106. (vö. 363), *níma* 'néma' 109., *nímet* 'német' 110., *rípa* 'répa' 111., *szína* 'széna' 112., *szilva* 113., *tízta* 'tészta' 114., *víka* 'véka' 115. — *pípa* 118. (egyetlen emphatikus adat!). — *Irma* 120., *Tibor* 121., *Vilma* 122., *Vilmos* 123.

c) Többszótagú szavak hangsúlytalan szótagjában.

Alig 141., ? *őüriz* 'öriz' 150. — *acil* 'acél' 168., *beszid* 'beszéd' 169., *derik* 'derék' 170., *ebid* 'ebéd' 171., ? *gerizd* 'gerezd' 173., *penisz* 'penész' 176., *szomszid* 'szomszéd' 177. — *civil* 179. — *papír*.

*

Talán ugyane csoportba sorolhatók még a következő szavak:

Csik 35., *szíp* 'szép' 72. — *virad* 'virrad' 92., *igir* 'igér' 101. (vö. 166), ? *níha* 'néha' 108., *síměj* 'símely, sémely' 116., *bike* 'béke' 124a (vö. 225), *díböl* 'díbol' 124b., *dicsír* 'dicsér' 125. (vö. 195), — *kenyír* 'kenyér' 139., *kolompír* 'kolompér' 184., *Matilka* 'Matildka' 191. — *szegíny* 'szegény' 214.

Hogy ebbe a csoportba lényegesen több szó tartozik, mint az előzőbe, annak oka főképpen az az eljárásunk, hogy nemcsak a köznyelvi *é*-vel szemben található *i* hangokat vettük vizsgálat alá.

Az **i* > *i* változás okát a legtöbb esetben a hangsúlyban jelölhetjük meg. Egytagú szavakban és a többszótagú szavak utolsó szótagjában természetesen szóba kerülhet a tövégi rövid magánhangzó elsorvadásával kapcsolatos kompenzációs nyúlás. Néhány esetben az *l*, *r* és *j* nyújtóhatása.

Fgr. eredetű szavainkban a legtöbb esetben csak feltételezett az *i*. Jövevényszavainkban azonban igazolható. Külön megvizsgálandó a szláv *ě*. E hang abban az időben, amelyből szláv jövevényszavaink nagyrésze származik, köztudomásúlag bizonytalan színezetű zárt hang. Magyar köznyelvi megfelelése a legtöbb esetben *é*, van azonban néhány példa az *i* megfelelésre is (pl. *zsílip*, vö. szl. *žlěbz*, SzófSz.). Ez a körülmény javallja, hogy nyelvjárásunk szláv eredetű *i*-ző szavainak *i* hangját *i* > *i* változás eredményének tartsuk. Véleményem szerint ugyanis az *ě* hangot hordozó szláv szavakat hanghelyettesítéssel vettük át. Egyes nyelvjárások *é*- (esetleg *ě* > *é*)-vel helyettesítettek a magyar nyelvben ismeretlen hangot, mások *i*-vel. S ebből az *i*-ből fejlődött nyelvjárásunkban az *i*, mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan szóragban.

3. Hosszú zárt hang megmaradása.

a) Egytagú szavakban.

ín ~ *inat* 10., *ív* 'arcus' 14.

b) Többszótagú szavak hangsúlyos szótagjában.

Fíreg 'téreg' 79., *ínek* 'ének' 82. — *finom* 117.

c) Többszótagú szavak hangsúlytalan szótagjában.

Kimény 'kémény' 174. (vö. 105). — *bőrbíj* 'borbély' 178., *érsziny* 'erszény' 180., *fasírt* 181., *kovártij* 'kvártély' 186.

E néhány szó hosszú *i* hangja eredeti hosszúságot őriz. A *fireg* 'féreg' és az *inek* 'ének' eredeti felsőnyelvállású volta nem igazolható, de talán feltehető. A löbbi idetartozó szóban azonban aligha vitatható.

4. Összevonásból keletkezett *i* hangok.

A két rövid *i* egy szótaggá való összevonása kétségtelen a *míg* és a *kin* szóban. A tör. **gyjyn*-ből néhány nyelvjárásban *kén* lett (vö. SerMDom. *kenoknak*), de általában *kin*. A hangrendi átcsapás megtörtént mind az *i*-ző, mind az *é*-ző alakban (vö. Pázm: Préd. 11: *kintül* NySz., MA: Scult. 983: *kénző* uo.), mégis a vegyeshangrendű vált általánossá. A MTsz. is egy palatális hangrendű alakot közöl a Csallóközből: *kinlődik*.

Összevonással keletkezett a *mindig* *i*-je is, ha helyes a *mind éltig*-ből való származtatása. Ha ellenben a *mind -ig* határozóragos alakja, *i*-s diftongusból származott. (Lativus.)

Az e csoportba tartozó szavak *i* hangja azonban közvetlenül szintén *i*-s diftongusból keletkezett. Ugyanis valószínűbbnek tartom azt, hogy a két magánhangzó egymásmellé kerültevel a második csökkentett nyomatékúvá vált s diftongus keletkezett.

5. *é > i*.

Lepény 'lepény' 175., *gácsír* 'gácsér' 172., *tájik* 'tájék' 156., *mészáros* 'mészáros' 107., *bika* 98., *szívanóu* 'szénvonó' 97. (vö. 252).

Ebbe a csoportba kell sorolnunk a következő tör. eredetű szavainkat: *gőüdüny* 'gödény' 163., *gőrin* 'görény' 164., *gyikiny* 'gyékény' 165. második *i* hangja, *kőkin* 'kőkény' 167.

S minden bizonnyal a köv. szavakat: *cil* 'cél' 53., *Virtes* 119., *mundir* 'mondér, mundér' 186., *pörtika* 'portéka' 189., *tányír* 'tányér' 190., *dicsír* 'dicsér' 195. (vö. 125), második *i* hangja, *tájtík* 'tajték' 215., *kive* ~ *kívít* 'kéve' 229. suffixum előtt *i*-je, *árnyík* 192., *marik* 'marék' 212., *remény* 'remény' 213.

Néhány esetben nem zárkozhatunk el az *é > i* változás feltevése elől sem. Ez a változás azonban semmiképpen sem nevezhető „független” változásnak, hanem kétség kívül analógiás változással van dolgunk. Megindítója pedig az a körülmény, hogy az *i*-ző nyelvjárásba másik nyelvjárásból vagy magasabb nyelvrétegből bekerülő *é*-ző szavakat a nyelvjárást beszélők igyekeznek saját hangrendszerükhöz formálni, minthogy tudják

azt, hogy pl. a saját *seriny*, *sövény*, *töücsir*, *ágyík*, *emlik* stb. szavaiknak más nyelvjárásban *sörény*, *sövény*, *tölcsér*, *ágyék*, *emlék* stb. felel meg, a nyelvjárásba bekerülő *lepény*, *gácsér*, *tájék* stb. lesz *lepiny*, *gácsír*, *tájík* stb. Az ilyen, véleményem szerint csakis az ilyen esetekben beszélhetünk az *t*-zéssel kapcsolatban $e > i$ változásról.

6. Az *i*-k eredete nem állapítható meg.

Csak azokat a szavakat soroltam ebbe a csoportba, amelyek *i* hangjának eredetét etimológia vagy döntő történeti adatok hiányában semmiképpen nem állapíthattam meg.

a) Egytagú szavakban.

Bir 57., *jiny* 'lény' 58., *hír* 59., *kisz* 'kész' 60., *lik* 'lék' 61., *líp* 'lép' (ige) 62., *mín* 'mén' 63., *mír* 'mér' 64., *Pírcs* 'Mikepércs. Vámospércs' 65., *ríg* 'rég' 66., *ris* 'rés' 67., *risz* 'rész' 68., *ril* 'rét' 69., *sír* 'grave' 70., *szín* 'color' 71., *tíz* 73., *vid* 'véd' 74., *víg* 'vég' 75., *víl* 'vél' 76., *vís* 'vés' 77., *vít* 'vét' 78.

b) Többszótagú szavak hangsúlyos szótagjában.

Iber 'éber' 126., *ige* 'három szál fonal a motólán' 127., *ijjed*, *ijjeszt* 128., *imejeg* 'émelyeg' 129., *ítél* 'ítél' 130., *kímél* 'kímél' 131., *kinál* 132., *kísír* 'kísér' 133., *mireg* 'méreg' 134., *rízeg* 'részeg' 135., *síma* 136., *szidül* 'szédül' 137., *szigyell* 'szégyell' 138.

c) Többszótagú szavak hangsúlytalan szótagjában.

Babir 'babér' 193., *bállacím* 'zöldtrágyának vetett növény' 194., *dörbízöl* 'dorbézol' 196., *egíssz* 'egész' 198., *elég* 'elég' 199., *emtszt* 'emészt' 200., *fehír* 'fehér' 201., *fenyedí* 'fennyedén' 203., *fürisz* 'fürész' 205., *irigy* 206., *kímél* 'kímél' 208., *kísír* 'kísér' 902., *törtinik* 'történik' 216., *velíznek* 'veléznék' 218.

d) Tővégen suffixumok előtt.

Elme ~ *elmit* 226., *fějsze* ~ *fějszit* 227., *ige* ~ *igít* 'három szál fonal a motólán' 228.

II. rész. AZ É HANGOK.

1. Kompenzációs nyúlás ($e > \bar{e} > \acute{e}$).

a) Egytagú szavakban.

Ég ~ *eget* 232., *ér* ~ *eret* 235., *fél* ~ *felet* 238., *jég* ~ *jeget* 243., *két* ~ *kettő* 247., *kéz* ~ *kezet* 248., *lés* ~ *lesek* 249., *név* ~ *nevet* 250., *nyél* ~ *nyelet* 251., *szén* ~ *szenet* 252. (de vö. *szívanóy* 97), *tél* ~ *telet* 253., *vész* 'elvész, elpusztul' 255. — *ész* ~ *eszet* 261., *szél* ~ *szelet* 'ventus' 263.

b) Több szótagú szavak hangsúlytalan szótagjában.

Egér ~ *egeret* 306., *fedél* ~ *fedelet* 307., *gyökér* ~ *gyökeret* 308., *közép* ~ *közepe* 309., *levél* ~ *levelet* 310., *kerék* ~ *kereket* 314., *kötél* ~ *kötelel* 315., — *cserép* ~ *cserепet* 325. (az első szótagban megfigyelhetjük a szl. $\bar{e}$ egy másik fejlődését: $i > \bar{e} > e$).

Valamennyi itt felsorolt szavunk a hangzónyújtó tövek csoportjába tartozik. Nyelvjárásunk nem különbözik a köznyelvtől. A török eredetű *ész* és *szél* 'ventus' analógikusan illeszkedett ebbe a csoportba. Az átvétel után ugyanis beilleszkedvén a magyar nyelvi rendszerbe, valószínűleg vettek magukra rövid magánhangzót, s attól kezdve ugyanúgy fejlődtek, mint az eredeti nyelvi elemek. A *kerék* (*kerek* alakváltozatával) és a *kötél* (számos nyelvjárásbeli *kötél* alakjával) arra mutatnak, hogy ezekben is a rövid magánhangzó az eredetibb, s a képzőelem pusztán a konzonáns, mert ha összetett képzővel volna dolgunk (ígr. $i + k$, ill. $i + l$, vö. *hajlék*, *aszály*), nyelvjárásunkban inkább *i*-t várnánk (l. fentebb).

Az $\acute{e}$ -k eredete különben Riedl Szende, Szilasi Mór, Horger Antal, Gombocz Zoltán magyarázata nyomán teljesen tisztázott. Eredetibb a rövid hangzó. A hosszú az ómagyar korban nyúlással keletkezett, először csak a suffixum nélküli alakokon a tövégi rövid magánhangzó lekopásával kapcsolatban, utóbb a hosszúhangzós csonkatő analógikusan behatolt a paradigma más alakjaiba is, első sorban természetesen a fiatal ragok és képzők elé, de a tárgyesetbe is.

2. $e > \acute{e}$.

Én ~ *éngem* 234., *fér* 239., *kés* 246. — *szék* 262. — *gép* 264., *prés* 265. — *mécs* 266. — *koménista* 'kommunista' 331.

Ha szigorúan járunk el, ezt a csoportot nem választhatjuk el az előbbtől. Ezekben a szavakban is minden bizonnyal $e > \bar{e} > \acute{e}$ változás történt, legalább is a három elsőben, s ez is valószínűleg a tövégi magánhangzó lekopásával kapcsolatos kompenzációs nyúlás. Csak itt a hosszúhangzás csonkatő be-

hatolt a paradigma minden alakjába. Az *éngem* esetében gondolhatunk más magyarázatra is. Hasonló fonétikai helyzetben *é* hangot találunk nyelvjárásunkban az *énged* 'enged' 298., *mindénki* 'mindenki' 316., *sénki* 'senki' 281., *téngeri* 285. 'tengeri' szavakban. Talán az *ηk*, *ηg* hangcsoportnak tulajdoníthatjuk a nyúlást?

A felsorolt többi szóban az *e* > *é* változás okát a hangsúlyviszonyokban jelölhetjük meg, konkrét okot nem tudunk megnevezni. *e* > *é* változás történt a *koménista* szóban is. Az *u*-ból elhasonulással *e* lett (mikor ez a szó bekerült nyelvjárásunkba, *ē* már nem volt), s ebből keletkezett az *é*.

3. Eredeti hosszú hangzó megőrzése.

él 'acumen' 233., *hét* 241. — *Jézus* 291., *cseléd* 324., *keresztyé* 326., *Ijés* 'Ilyés' 329., *Kollégyijom*, *Kollégyijum* 'Kollégium' 330.

Kétségtelenül a hosszú hangzó az eredeti a hét szóban (vö. o. *lābat*, *lābat*, *tābat*, *iābat*, vog. *sāt*, *sāt* NyH.7139), s csak az első csoportba foglalt szavak nalogiájára illeszkedett bele a hangzónyújtó tövek rendszerébe. A paradigma minden alakjában őrzi eredeti hosszúságát a szintén ugor eredetű *él* 'acumen' szavunk vokálisa. A *cseléd* és a *keresztyén* *é* hangja hasonulással keletkezett. Azért sorolom ide a *keresztyént* is, jöllehet a szl. megfelelője rövid *a*-t mutat, mert nyilván hanghelyettesítéssel, *ā*-val vettük át, tehát a mi szempontunkból ez is eredeti hosszúság.

4. [i] > *ē* > *é* (vö. *i* > *ī*).

a) Egytagú szavakban.

és 236., *még* 257. (vö. *ismét* 313); ide sorolandó az *ért* 260. (vö. 43.), és *kérd* 'kérdez' 245. (vö. 17.).

b) Több szótagú szavak hangsúlyos szótagjában.

dézsza 286., *sétál* 288., *tézsza* 289. — *cédula* 290., *tégla* 292. — *cérna* 293., *mélér* 294., *srégē* 295. — *tréfa* 296. — *sénki* 281., *énged* 298.

c) Több szótagú szavak hangsúlytalan szótagjában.

ismét 313. (vö. 257.) — *mindénki* 316. — *vedér* 327. — *fillér* 332., *zsellér* 333. — *veréce* 349. (vö. 374).

Ezt a változási sort nem zárhatjuk ki nyelvjárásunk mai *é* hangjainak eredetét vizsgálva. Néhány esetben ugyanis az eredeti zárt rövid magánhangzó nem nyúlt meg, hanem nyíl-

tabbá vált s úgy lett belőle *é*. Kétség kívül ez a helyzet *és, még, ért, kérd, dézsa* szavunk esetében, s minden bizonnyal a *veréce* második szótagjában. Ezek szerint nem zárkozhatunk el nyelvjárásunkban sem egy *é > é* változás feltevésétől. Következésképpen a többi felsoroltam szón sincs akadálya annak, hogy a hosszú *é*-t ilyen változás eredményének tartsuk.

A *sénki, téngeri, énged, mindénki* szavakról fentebb szöveltem.

5. *i*-s diftongusból keletkezett *é* hangok.

a) Hangsúlyos szótagban.

péva 'pelyva, polyva'.

b) Tövégen, suffixumok előtt.

csirke 350. (vö. 93), *este* 351., *gége* 352. (vö. 299), *szürke* 353., *tőjke* 'tőke' 354. — *Imre* 368.

c) Teljes szövégen.

gané 'ganaj, ganéj' 375., *paré* 'paraj' 378., *hé* emph. 382. —

*

E csoportba sorolandó még az *intéz* 312. és a *hálhé* 'egymásra rakott kévék csomója' 381. is.

A *i*-s diftongus kétirányú fejlődése egy nyelvjáráson belül tulságosan nem lep meg bennünket. Tudjuk, hogy a nyelvi változások nem kivétel nélküliek. Az e csoportba foglalt szavak (különösen a második bekezdésben felsoroltak) *é* hangját magyarázhatnánk a hangzórövidítő tövek köznyelvi formájának hatásával. Különösen azért, mert az *eke ~ ekít, vese ~ vesít* típusú tövek száma egészen csekély, másrészt meg az egyesszám 3. sz.-ű birt. szragos alakok is kiestek nyelvjárásunkban ebből a rendszerből (l. fentebb). Ennek ellenére nem zárkozhatunk el a *i*-s diftongus kétirányú fejlődésének feltevésétől. Ha ugyanis a Horger-féle elmélet alapján állunk az *i*-zés kérdésében, s feltesszük, hogy a *i*-s diftongusok előbb *é*-vé fejlődtek az egész nyelvterületen, ebből az *é*-ből Horger szerint szintén *i*-nek kellett volna lenni (főképpen a második bekezdés szavairól beszélek). Így viszont a kétirányú fejlődés lehetőségének megengedésével kényelmesen magyarázhatjuk azt a tényt, hogy pl. a lativus rag nyelvjárásunkban *é*, s hogy számos más suffixum, amelyen nem gyanakodhatunk köznyelvi hatásra, *é*-s alakban van meg (l. erről lentebb).

Más időből ugyan, de szintén *i*-s diftongusból való a *péva, gané, paré, hé* *é* hangja. A *hálhé*-ről nagyon keveset tudok, de a közölt néhány népnyelvi adat alapján nem tartom lehetetlennek *i*-s diftongusból való származását.

6. Eredeti nyelvi elemek analógiájára keletkezett *é* hangok.

gyenge ~ *gyengén* 355., *kecske* ~ *kecskét* 356., *sërte* ~ *sértét* 357. —

dinnye ~ *dinnyét* 358a., *esztike* ~ *esztikét* 'ösztöke' 358b., *gerebje* ~ *gerebjét* 'gereblye' 359., *kemence* ~ *kemencét* 360., *levente* ~ *leventét* 361., *medve* ~ *medvét* 362., *mírce* ~ *mírcét* 363., (vö. 106), *mezsgye* ~ *mezsgyét* 364., *pince* ~ *pincét* 365., *szerencse* ~ *szerencsét* 367.

bél ~ *belet* 267., *mész* ~ *meszet* 269., *nyér* ~ *nyerek* 270., *réz* ~ *rezt* 271., *téj* ~ *tejet* 273., *vét* ~ *vetek* 276., *egyébb* ~ *egyebet* 335., *fenék* ~ *feneket* 337., *ismér* ~ *ismerek* 339., *kevés* ~ *keveset* 341., *nehéz* ~ *nehezen* 343., *szekér* ~ *szekeret* 346., *tehén* ~ *tehenet* 347., *tenyér* ~ *tenyeret* 348., — *csere* ~ *cserél* 370., *csűrhe* ~ *csűrhet* 371., *fene* ~ *fenét* 372., *petrence* ~ *petrencét* 373., *veréce* ~ *veréccét* 374., (vö. 349), *Vince* ~ *Vincét* 360.

A hangrövidítő tövek közé tartozó török és szláv jövevénnyel analógikusan illeszkedtek be a magyar nyelvi rendszerbe, *é* hangjuk tehát sem eredeti hosszúságra nem mutat, sem nem diftongikus eredetű, mint az ugyanebbe a rendszerbe tartozó eredeti elemeké. Még a török jövevényszavak esetében gondolhatunk bizonyos mértékig „eredeti” hosszúságra, hiszen tudjuk, hogy török jövevényszavaink átvételének időpontjában nem volt a magyar szavak végén alsónyelvállású rövid magánhangzó s az átvételkor a megfelelő hosszúval helyettesítették; ez pedig úgy fejlődött tovább, mint az eredeti szavakon.

Az idesorolt ismeretlen eredetű, ú. n. hangzónyújtó tövekről nem tudjuk megállapítani, hogy a hosszú hangot kell-e eredetinek tartanunk vagy a rövidet. Az kétségtelen azonban, hogy az 1. csoport analógiájára helyezkedtek el ebben a rendszerben, s ezzel nem zárjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy egyik-másik szóban a hosszú hang az eredeti.

7. Összevonással keletkezett *é* hangok.

A beszédtempóval kapcsolatos összevonás útján keletkezett a *kék*, *kéne*, *kén* 'kellene' és a *mék*, *nímék* 'melyik, némelyik' *é* hangja. Mindkét esetben feltehető volna ugyan a diftongikus eredet is (a *kellene*-ben előbb az *ll* palatalizálódását kellene feltenni, s ebből tovább a *melyik* mintájára), de kétségtelenül ez esetben is az egész változás oka az előbb megjelölt beszédtempóval kapcsolatos összevonás.

8. Kései irodalmi és köznyelvi jövevények.

év 237. (vö. 13), *férj* 240. (vö. 3), *kér* 244. (vö. 17), a *tesz* ige *feltétlen* származéka 254. (vö. 31.).

édes 277. (vö. 81), *ésszak* 278. (vö. 7). — *érdekes* 277. (vö. 43), *érdemes* 283., *érez* 284. — *métér* 294. — *révén* 297., *részvét* 303., *csekéj* 'csekély' 311.

révén 318., *segéd* 319., *segéj* 'segély' 320., *szintén* 321., *ünnepéj* 'ünnepély' 322., *vezér* 323.

szép 272. (vö. 72.), *vég* 275., *Iré*n 334., *nitrogén* 344., *reménység* 345., *káté* 376., *káv*é 377., *szalagár*é 379.

Más nyelvjárástól és a köznyelvtől teljesen elzárt nyelvjárást aligha találunk. Különösen nagy áramlás folyik mind horizontális, mind vertikális irányban a nyelvjáróterületek és a nyelvrétegek között az újság, rádió, hangosfilm korában. De nyelvjáráskeveredések voltak már a középkorban is a magyar nyelvterületen. Elég csak a HB. nyelvére mutatnom. Nem szükséges tehát különösebben indokolnom e csoport felvételét. A mi szempontunkból e szavak eredeti hosszú *é*-t őriznek, mégsem soroltam őket a 3. csoportba, mert valószínűleg egészen újkeletű jövevények nyelvjárásunkban, s bekerülve a köz-, ill. irodalmi nyelvből, megtartották ottani alakjukat. A *segéd* és a *vezér* tartozhatik esetleg az 5. csoportba is.

9. Az *é*-k eredete nem állapítható meg.

rétye-rutya 259., *éhes*, *égyomorra* 268., *tér* 'raum haben' 274., *hérés* 279., *néni* 280., *gége* 299., *Géza* 300., *Léta* 301., *péti sós* 302., *Székádsz-búza* 304., *tézni* 305., *félhérc* 336., *fentéres* 338., *kecél* 340., *kövé*r 342., *gór*é 380., *izé* 383.

III. rész: A SUFFIXUMOK.

1. *i*-ző suffixumok.

-dik dev. nom., *-ik* dev. nom., *-ikony*, *-ikeny* dev. nom., *-is* (*-ás*) dev. nom., *-isz* (*-ász*) denom. nom., *-lík* dev. nom., *-míny* (*-mány*) dev. nom., *-síg* (*-ság*) nom. abstr., *-lík* dev. nom., *-víny* (*-vány*) dev. nom., *-féle* ~ *félít* denom. nom., *-ít* dev. és denom. verb.

Al. rag. felsz. mód I. sz. 3. sz. | tárgy. rag. jel. mód mult idő tb. 2. sz. | tárgy. rag. jel. mód mult idő tb. 3. sz. | tárgy. rag. felsz. mód tb. 2. sz. | tárgy. rag. felsz. mód tb. 3. sz.

-írl, *-ír* 'ért, miatt', *-kippen*.

Valamennyi felsorolt képzőnk *i* hangja *i-s* diftongusból keletkezett (vö. NyH. 786, 89, 96 ; 74). A *jéle ~ jélit* *i* hangja szintén, minthogy végvokálisa genetikusan összefügg az *-i* nomen possessi képzővel (NyH. 7100), ez pedig azonos az összetett képzőinkben található *é* (fgr. **-j* vagy **-i*) kicsinyítő képzővel (ih. 96). Vizsgáljuk meg közelebbről a felsorolt igei alakokat. Az al. rag. felsz. mód I. 3. sz.-ében nyelvjárásunkban teljesen diadalmaskodott az *-ik*-es ragozás hatása. Az *-ik*-telen igék *ik*-telen formája ebben az alakban urbanizmus (vö. H o r g e r, A magy. igerag. tört. 93. §). Az *i* hangok eredete mind az öt felsoroltam igealakon ugyanaz. Az előbb említett felsz. módú igealak kivételével a tárgyasragozási rendszerbe tartoznak. S ezekben a tárgyas igeragozás I. 3. sz.-ű alakjának további személyraggal való ellátását kell látnunk. A *vilte, kösse*-féle alakok véghangzója pedig köztudomásúlag a tövéghangzó *+i* (< **s.*)-ből keletkezett. Hangtani továbbfejlődését fentebb láttuk az efféle diftongusnak szövegén és suffixumok előtt. Az *ik*-es igék *-ik* végződése is eredetileg a tb. 3. sz.-ű tárgyas személyraggal azonos. E személyragok hangtani alakulására és jelentésbeli megoszlására nézve l. H o r g e r im. 89. §. Abban természetesen nem adunk igazat H o r g e r nek, hogy e személyragok vokálisa eredetileg minden esetben *é* volt, s ebből fejlődött az *i*-ző nyelvjárásokban *i* (hiszen akkor önmagunkkal kerülnénk ellentétbe), hanem ellenkezőleg afelé a ma még nem igazolható vélemény felé hajlunk, hogy a *i-s* diftongusból az ü. n. *i*-ző nyelvjárásokban minden esetben, illetve az esetek nagyobb részében *i* lett, s a mégis meglévő *é*-k nyiltabbaválás eredményei, kivéve természetesen a nyilvánvalóan újabbkori átvételeket *é*-ző nyelvjárásokból.

Az *-ért* (nyelvjárásunkban *-ír*) határozórag egy elavult fgr. er. szó locativus-ragos alakjából keletkezett névutói funkcion keresztül (vö. NyH. 7130—131 : cser. *þär* | md. *var̥-* | f. *vero*). A magánhangzó eredeti zárt rövid voltanak feltevése talán nem ütközik nehézségekbe. Így ez a ragunk, valamint a *-kippen* az *i*-ből keletkezett *i*-k számát szaporítja.

2. *é*-ző suffixumok.

-ész, de vö. *-isz* fentebb, *jéle ~ jélit* (l. fentebb az *i*-zők között), *-ke (-ka)* dimin., *-vény (-vány)* dev. nom. (l. fentebb). Al. rag. jel. mód mult idő I. 2. sz. | al. rag. felsz. mód I. 2. sz. Felt. mód *-né* módjel.

Nomen possessoris (birtokjel).

Kollektív tb.

Lativus és tanslativus.

-nél (-nál), -vel (vélle).

Az *-ész* denom. nom. és a *-vény* dev. nom. képzők *é* hangját a

szabályszerűen meglévő *i*-s változat mellett így magyarázom: A nyelvjárásunkba bekerülő *gépész*, *kérvény*, *szélvény*-féle szavakat nem elemzik a nyelvjárást beszélők. Egyik sem clyan eleven képző, hogy a vele képzett szó képzett volna azonnal szembeszökő volna. Így dolgozatunkban ez a három szó bekerülhetett volna a szavak csoportjába: az irodalmi és köznyelvi jövevények közé. Ugyanezt mondhatjuk a *-ke* (*-ka*) kicsinyítő képzőről. Inkább csak néhány keresztnéven használatos jövevény képző, s így nem rontja le a *i*-s diftongus fejlődéséről való feltevésünket (l. viszont *fekete!*). A *féle* ~ *félit* é jét l. fentebb az *é* hangokról szóló rész első fejezetében.

Az al. rag. jel. mód mult idő I. 2. sz. (*ettél*, *jöttél* stb.) s az al. rag. felsz. mód I. 2. sz. (*feküggylél*, *legylél* stb.) *-él* (*-ál*) ragjának *é* hangja ugyanolyan eredetű nyúlás eredménye, mint a *levél* ~ *levelet*, *kanál* ~ *kanalat* esetében ($e > \bar{e} > é$, l. fentebb; vö. Horger, A magy. igerag. tört. 29. §).

A feltételes mód jele nyelvjárásunkban minden esetben *-né*, jöllehet *é* hangja *i*-s diftongusból való (vö. NyH. 7112; Horger, im. 208. és 211. §). Főképpen erre az alakra gondoltam, midőn fentebb az *i* > *é* változás lehetőségét említettem, valamint a lativus és translativus *é* hangjára. Ugyanez a helyzet a nomen possessoris (vö. NyH. 7107) és a *Kisék*, *Nagyék*, *Gáborék* stb. (vö. NyH. 7101) *é* hangjával kapcsolatban. Ezekre az alakokra nem foghatjuk rá, hogy újabbkori jövevények *é*-ző nyelvjárásból, de nem döntik meg a *i*-s diftongus fejlődéséről vallott felfogásunkat sem. Mint fentebb mondtuk: vagy egy nyelvjárásban is megtörténhetett a kétirányú fejlődés, vagy *i* > *é* változást kell feltennünk néhány esetben. S egyre inkább e felé a nézet felé hajlok. Jobban beilleszthető a középkori általános nyíltabbaválási tendenciák közé.

A *-nél* helyhatározó rag az eredetibb veláris alakból (*-nál*) a hangrendi illeszkedés következtében keletkezett. Tehát magánhangzóját kvantitás tekintetében minden bizonynyal edetinek tarthatjuk, s legfeljebb $\bar{e} > é$ változást engedhetünk meg (vö. NyH. 7133).

A *-vel* (*-val*) instr.-comit. rag magánhangzója tulajdonképpen mindig rövid s csak önállóan használt birt. szragos alakjaiban hosszú (*véllem*, *vélled*, *vélle* stb., de *velem*, *veled*, *vele* stb. is). Az *e* megnyúlása és az *l* geminációja valószínűleg a magasabb érzelmi telítettségben leli magyarázatát.

A suffixumok területén végzett vizsgálatunk eredménye tehát tökéletes összhangban van mind az *i*, mind az *é* hangok kérdésében fentebbi eredményeinkkel.

S most végigtekintve munkánkon, láthatjuk, hogy mind az *i*, mind az *é* hangok terén egészen új és egészen régi hangváltozások eredménye a mai hangállapot. De a mai állapot

sem statikus. Pl. teljes szövégre került *i* hangunk, tehát változatlanul *i* tövű szavunk még csak egy van : *kőrti*. De a *kastíj*, *bőrbíj*-félék fejlődése is erre mutat : *bőrbínál*, de még *bőrbíjok*. Az *é* fonémek számát meg a köznyelv hatása szaporítja állandóan, az *i* rovására is. Másrészt az *i* foném csökken rövidüléssel is (*i* > *i*) : I. 3. sz.-ű birt. szragos alakok : *kezi*, *feji*, *ides* ~ *édesanyám* ~ *idesanyám*, *lip* ~ *lipked*, *belindek**, *Birinyi** (Berényi csn.), *bijog**, *enyim*, *ippé*, *gimberedik**, *imint*, *lihu*, *pintek*, *szúrdik*, *vőüfi* stb. (ezeket persze nem vettem fel dolgozatom anyagába). De a nyelv megszokván a fonémek egy bizonyos terheltségi fokát, az *i*-k területén is gondoskodik pótlásról. S itt nemcsak a *civil*, *film*, *írma*, *Vilma*-féle esetekre gondolok, hanem annak az okát is ilyesmiben kell, legalább részben, keresnünk, hogy az *i* ~ *i* váltakozású névszótövekben és igetövekben a hosszúhangzós alak terjed el minden származékban (*víz* ~ *vízess*, de *zsír*, *zsíros*, *zsíradik*, *hi*, *hívok*, *hívatál* stb., stb.). A hangváltozások magyarázatában az ilyenféle szempontokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

E helyen mondok köszönetet mindannak a hosszúpályi férfinak, nőnek, gyermeknek, akik aktív vagy passzív gyűjtéseim során a népnyelvi anyag birtokába juttattak, s profesz-szoromnak, *Bárczi Gézá*nak, aki minden munkámban szeretettel segített és támogatott.

Papp László.

* Esetleg er. rövid *i* megőrzésével is számolhatunk a *-gal megjelölt szavakban.

Diószegié¹ munkássága.²

Hogyan fogadták Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály közös munkáját,³ az első magyar nyelvű tudományos növénytant, s benne a sok új növénynevet?

Az első fogadtatás nagyon hideg volt. Diószegi szavai szerint „nem talált kedvességet.” „Ez a munka világra lett jövedele után, harmadfél esztendőrefélre tétetett és elfelejtetett” (OFüvk. V).⁴ „Így hát a sok esztendei terhes munkával készült Fűvész könyv, hasonlóan látszik ahhoz az idő előtt született magzathoz, mely születése után kevés napokkal meghalt. De mégis talán nem enyészett el ebbenn egészenn az Életerő, hanem csak elállott, és még felserkenhet. Ébresztője lehet annak az, hogy a mely magyar Könyvek azóta kijöttek, azoknak érdemes Írói, többnyire ennek nevezetű fogadták el, mikor valamely Plántát említeni szükség volt. Még bizonyosabb ébresztője lehet pedig az, ha kiadódnak a Plántáknak régebbi kivánt, és mind ez ideig sürgetett hasznai is” (OFüvk. VI).

Diószegi, hogy az új magyar neveket elterjessze, ismerteti az első munkájában közölt növények orvosi hasznait is. Ezt a részt előzőleg tudatosan hagyta el, mert úgy gondolta — jegyzi meg gúnyosan —, hogy maga a tudomány is érdekli az embereket.

Az új nevekre vonatkozólag a következőket jegyzi meg Diószegi: „Sokann megütköztek a sok új nevekben, és úgy nézték azokat, mint a Fűvészkedés tanulásbann igen nagy akadályt. Ezeknek megnyugtató sokra való az első Tóldalék Laistrom, mely megmutatja, hogy a régi nevekben több megmaradt nemi névnek 300-nál, a mennyit előre ingyen sem le-

¹ Diószegi és Fazekas megjelölés helyett Diószegiék elnevezést használunk.

² Részlet a szerző A Magyar Fűvész Könyv nemi növénynevei c. munkájából.

³ A munka teljes címe: Magyar Fűvész Könyv. Melly a' két Magyar Hazábann találtatható növényeknek megismerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerént. Készült és nyomtatódott Debreczenbenn. Nyomtatta Csáthy György. 1807. Első rész. Eggyhímese — Sokhímese. XVI, 328 l. Második rész. Kétfőbbhímese — Lopvanöszők. 330—608 l.

⁴ Orvosi Fűvész Könyv, mint a Magyar Fűvész Könyv praktika része. Debreczenbenn. 1813.

hetelt volna reményleni. Igen is, mert minden meghagyható neveket meghagytunk, új neveket pedig csak akkor formáltunk, mikor arra a kényszer szorított (i.m. XIV). De tudományos arázatossággal elismeri „tsakugyan vagynak köztök oljanok is, melyeket kár volna megszenvedni (i.m. XV).

Az első fogadtatás hidegségét az írók és költők elismerése váltja fel. Jó k a i M ó r, T o m p a M i h á l y és A r a n y J á n o s dicsérik, és nagy szeretettel olvasgatják az „öreg Diószegi“ munkáját. Jó k a i nagy gyönyörűséggel tanulgatja Diószegiék szép elnevezéseit. T o m p a virágregéiben énekli meg a *gyöngyhím*, *iringó*, *mécsvirág* „ártatlan gyönyörűségét“. (A r a n y véleményét lásd később!) Nagyrészt az említett írók elismerésének köszönhető, hogy Diószegiék munkája a hetvenes évekig szaktekintéllyé lett a botanikában.

Ez elismerő véleményt a XIX. szd. második felében újra a szigorú — részben elfogult — kritika váltja fel. F i a l o w s k i L a j o s (Nyr. VI, 550—54) foglalkozik először Diószegiék nyelvújításával. Bár az időzett botlások elkövetőinek nevét — elvi okok miatt! — elhallgatja, a felsorolt példákból világosan kitűnik, hogy Diószegiék szóalkotásainak nagy részét is elítéli. Lekicsinylő véleménye már elvi álláspontjából következik. Diószegiék a természetrajz mesterséges műnyelvét teremtettk meg, F i a l o w s k i ezt nehezítő lornak tartja, s szerinte ezeknél sokkal megfelelőbbek a népies elnevezések. Ezeket mindenki ismeri, a sok új név elsajátítása szinte lehetetlen, és nagy összevisszaságra ad alkalmat. Egy másik tanulmányában (Nyr. VII, 260—66) maga végzi el az új nevek megrostálását. A felsorolt új elnevezéseket három csoportba osztja: elvetendő, kiigazítandók, helyettesítendő. (Az egyes növénynevekről mondott ítéletre e dolgozatban csak hivatkozhatom.) Az első csoportra vonatkozóan F i a l o w s k i n a k valóban igaza van. A második és harmadik csoportot illetően pedig nagy módszertani tévedése: az általánosítás. A szavak leírásából és magyarázatából pedig arra következtetünk, hogy sok kifogásolt név eredetét nem ismerte pontosan. (*Füliker*, *locsahúr*, *brion*, *likagján*, *csukóka*, *tórongy* elnevezések helyett *fülikez*, *locsahúz*, *brior*, *likagyász*, *csákóka*, *toronyfű* neveket közöl és magyaráz.)

Amint látjuk F i a l o w s k i elsősorban pedagógiai szempontból tiltakozik a sok új elnevezés ellen. A népi elnevezések évszázadok óta élnek, s azok kiirtására irányuló minden törekvés teljesen hiába való (Nyr. VII, 501—04). Az ilyen népies nevek összefűzik a tudományt az étellel. A népbotanika poézise (Nyr. VIII, 413—20) c. tanulmányában pedig arra hivatkozik, hogy csak a nép lehet hű megfigyelője a növényeknek. Az a kis babona, amely némelyik növényhez fűződik, megszűnik a nép felvilágosodásával.

Fialowski tehát nem a nyelvi tények megvizsgálása után kifogásolja a Diószegiék alkotta neveket, hanem azoknak ismeretlensége és nehéz elsajátítása miatt. Mint a népi neveknek elszánt és sok tekintetben elfogult védelmezője, nem veszi észre azokat az elnevezéseket sem, amelyeket Diószegiék a népi névadás szerint csináltak. Fialowski általánosító véleménye annál inkább elítélendő, mert az ő lekicsinylő bírálata lett egyik oka annak, hogy Diószegiék szavait kifelejtették a nyelvújítás történetéből.

Perdöntő ereje van Arany János véleményének. A Nyr. VII, 455-ben válaszol Fialowskinak. Elismeri, hogy szükség van bizonyos tekintetben Fialowski szigorú kritikájára, de nem szabad a polyvával együtt a tiszta szemeket is kiszórni. Megvédelmezi és megmagyarázza — a Fialowski szerint — helytelen képzésű neveket. A kifogásolt *nyakó* szónak eredete még arra a korra megy vissza, amikor a tulajdonságot kifejező melléknév *-ó*, *-ő* végződésű volt. A kifogásolt *komócsin* élő szó. *Mozsárvirág*, *szurdancs*, *fenyér* szavak Bihar m.-ben ismeretesek. — „Hát azt hinné-e Fialowski úr, hogy bizonyos kúttisztító, fúróeszközt furdáncsnak hí a köznép?” — A babonás népies neveket ő sem venné fel a tudományos rendszerbe, s azt sem helyeselné, hogy egyszerűen körülíró, magyarázatos köznevekből alkossanak nomenclaturát, mint azt Fialowski szeretné. Maga a nép — folytatja Arany —, ha tulajdonnevet alkot, ami nála leginkább gúnynévadáskor történik, érzi, hogy nem elég a közérthető, mindennapi kifejezés. Nem nevezi a zsidót, kinek hosszú nadrágja a tartóján nyakából függ le, nyakig érő lábú, hanem Diószegi-féle merészséggel nyakigláb zsidónak. A rossz asztalost pedig, mivel csak rontotta a deszkát, a nép egyszerűen deszkaár-nak csúfolja. Az ember — írja Arany — kedvet érezne megvédeni a *szíronták*, *libatopp*, *bigebecő*-féle újításokat is, sőt még a *kinincs*-et is. (*Többsincs* királyfi a népmesében!) A *pót* szóval összetett szavak valóban elvetendőek, de a *-ták*-kal összetettek helyesek. („Csupa fölt meg ták az a ruha — már nagyanyám ismerte.”) Végso megállapítása a költőnek: „óhajtani lehet, hogy aki még valaha nyelvünkben újít, azt a népnyelv, népi észjárás oly teljes ismeretével, s oly romlatlan nyelvérzéssel tegye, mint Diószegi, Fazekas és Földi”.

Arany János tehát éppen ez ellen a vád ellen védelmezi meg Diószegiéket, amellyel Fialowski illetve őket. Valóban ismerték a nép nyelvét, a régibb herbariumokat. Nagy szorgalommal gyűjtögették össze a közhasználatban lévő elnevezéseket. Alapos kritikával — vitatható elveiknek megfelelően — megrostálták a népi elnevezéseket, mert tulajdonnevet akartak adni minden egyes növénynek, és mert rendszerük arra kényszerítette őket, hogy elnevezéseiket lehetőleg a virágra, termésre alapítsák.

Barna Ferdinánd 1877-ben megjelent Egy szavazat a nyelvújítás ügyében c. tanulmányában (Ért. a nyelv- és széptudományok kör. VII) a tudományos műnyelv megteremtésében mintának állítja Diószegiék munkásságát. „E művekben (a Diószegiéké mellett még megemlíti néhányat) más, mint tisztán magyar képzésekkel még ott sem találkozunk, a hol a lefordítandó szót németből kellett magyarra áttenni, abstract gyökökkel való képzéseket írmagul sem találunk; a néhányszor felemlített *libalopp* nem az, mert benne a „*topp*“ főnévül szerepel, a minthogy e szó Debreczen vidékén önálló szóul él saját tudomásom szerint is. . . A „*kőtör*“-t nem helyeslem, mert a „*tör*“ gyöker önálló főnévül tudtomra nem él, itt jogos az igazítás, de az ilyenek valóban gyerekek. . . Különösen a Diószegi és Fazekasék fűvészkönyvére azon észrevételt bátorkodom tenni, hogy miután e nemcsak nagyszerű hivatottsággal és a legdúsgazdagabb magyar nyelvnek bírásával, hanem ezenkívül a legalkalmasb kifejezéseknek mind a népnelyvből kiválogatásában, mind újaknak kigondolásában azóta is utólérhetetlen lángeszűséggel írott mű még máig is úgy szólván, illetetlenül áll, s több mint félszázad óta él vele minden vallásfelekezeti magyar ifjúság és az össze tudós világ, méltán lehet a művet a legfényesebb, legékesebben szóló bizonyágtételnek tekinteni arra nézve, hogy ha tudományos nyelvünk népiesen, azaz nem nyelvújítás által fejlődik, magában, legalább szándékos alkotás és „merészség“ nélkül, csak úgy bírnánk ma művelt tudományos nyelvvel, s talán hamarabb célt értünk volna, mint nyelvújításnak Bugát-féle műszavaival, maga az úgy keletkezni fogott (?) tudományos nyelv pedig olyan lett volna, mint a Diószegi-Fazekasék műnyelve. . .

E férfiak. . . oly ép nyelvérzékkel bírtak, amilyennel napjainkban legkitűnőbb íróink is alig bírnak“ (48—49).

Túri Mészáros István (A nép nyelvének ügye a nyelvújítás óta, Mezőtúr. 1884.) azt írja Diószegiéről, hogy „ők az irodalmi nyelvet a népnelyv szerint fejlesztették“ (102).

Általánosságban beszél Diószegiről, a nyelvújítóról Csapodi István (Növ. Közl. VI, 96—99). Helytelennek tartja azokat a szavakat, amelyeket a porzók, szirmok és függelékes virágrészek szerint neveztek el. Ezek nem mondhatók rossz képzésűeknek, de ellenkeznek a magyar géniusszal, mert a magyar ember a tárgyakat külső megjelenésük, szembeálló formai tulajdonságaik, használhatóságuk szerint nevezi el.

Kardos Albert részletesebben foglalkozik a Fűvészkönyv szavaival (MNY. III, 438—47). Helyesen ítéli meg az egyes szavak eredetét, s tanulmánya végén jól látja meg az új nevek sorsát: „A magyar nyelv szerencsés fejlődése hibáikat elsöpörte, a nyelvújítás áradatából rájuk tapadt foltokat letisztította, mert a magyar fűvésznelyv és nomenclatura meghagyta a szép szirmot és iringó-t, de kivetette magából a rút ka-

naft és polyvacsukk-ot.“ Egy másik cikkében (Nyr. XXXVII, 213) pedig Diószegiék mellőzésének okát keresi. (A NyÚSz. ugyanis nem vette fel Diószegiék szavait, vagy ha felvette — kettő kivételével —, nem tőlük idézi.) A mellőzés okát, írja Kardos, nem találhatjuk másban, minthogy Szily Kálmánéknak Diószegiék említésekor mindig Bugát Pál, az erőszakos nyelvújítás hírhedt mestere jutott eszükbe, s vele azonosították Diószegiéket.

A százéves évfordulóra irt Dr. Csűrös Ferenc egy alkalmi dolgozatot.¹

Megvédelmezi Diószegiék nyelvújítását s hangsúlyozza, hogy népi analógiák vezették őket az új szavak megalkotásában.

Tolnai Vilmos A nyelvújítás című munkájában foglalkozik Diószegiékkel. „Diószegi a nevek kitalálásában bámulatos leleményt tanusít, de határtalan merészséget is; itt-ott szolgál ugyan mintául egy-egy régi név, legtöbbször azonban kíméletlenül legázolja a szóképzés, összetétel hagyományos sorompóit, csonkít, kurtít, összeolvaszt, bekebelez tekintet nélkül“ (81).

„Örök érdeme marad mindazáltal a műnyelv megállapítása, melynek haszna jóval fölözi a nagyrészt halvaszületett szavakat“ (82).

Gombocz Endre A magyar botanika története (Bp. 1936) c. munkájában csak érinti Diószegiék nyelvi jelentőségét. Helytelenül állapítja meg: „Felhasznált irodalmuk nagyon hiányos... Nem szólnak Veszelszki könyvéről sem“ (376). Maga Diószegi hivatkozik Veszelszki könyvére a felsorolt forrásmunkák között (OFüvk. XI, XII), a nevek közlése és a növények leírása közben pedig számos helyen felhasználja Veszelszki megállapításait.

Mi ezek után a megállapításunk Diószegiék munkásságát illetően?

Tudományos módszerrel dolgoztak. Először is felkutatták a korukban ismeretes herbáriumokat, s ezekből a növényneveket összegyűjtötték. Jól ismerték a népnyelvet, a népi növényneveket. Ezeket szigorú — koruk ízlésirányának megfelelő — elveik alapján alaposan megrostálták, s melyeket alkalmasnak találtak, meghagyták. Joggal mondhatjuk, hogy népiességük elsősorban nem a népi szavak felhasználásában, hanem a népi analógiák követésében van. Főérdemük az a felismerés, hogy szókincsünket, nyelvünket a népnyelvből kell gazdagítani.

A népi növénynevek gyűjtésének multja van. Már az első magyar nyelvű reánk maradt növénytan szerzője² sok népi

¹ Dr. Csűrös Ferenc, A debreceni füvészkönyv és írói. Debrecen. 1907.

² Herbarium az Faknac Füveknek nevekről, természetekről, és hasznairól, Magyar nyelvre, és ez rendre hozta az Doctoroc Könyveiből az Horhi Melius Peter. 1578.

nevet őrzött meg. Melius a növényeket orvosi hasznukért ismerteli. Éppen ezért nagy gondot fordít a növények pontos leírására, s hogy olyan néven említse őket, amelyen a nép ismeri. (Nála fordul elő először az *alás fa*, *czamoly fű*, *czomorika*. *Fay gyöngy*, *Pöffeleg*, *Sása fű*, növénynév.)

Beythe István gyűjtötte össze a magyar elnevezéseket Carolus Clusius: *Stirpium nomenclator pannonicus* c. munkájához.¹ Figyelemre méltó ez a gyűjtemény azért is, mert szerzőjének határozott célja volt, hogy a „vulgaria nomina“-t lejegyezze.

Lippai János Pozsonyi kert-je² a XVII. szd. leg-híresebb kertjének, Lippai György esztergomi érsek pozsonyi kertjének növényeit írja le. Több vadon termő növényt is megemlít. „(A növényeket) elsőben Deák néven nevezem az Betűk rendi-szerént,... azután Magyarúl, az mint neveket megtudhattam. Mert csak-nem minden Tartományában Magyar-Országna, különb néven nevezik efféle fűveket, és virágokat. Azért én, úgy nevezem őket, mint az Dunán innen szokták közönségesen nevezni... (i.m. 183). (Nála van lejegyezve először a *gyűszű virág* név.)

Népnyelvi szempontból jelentős a debreceni orvosbotanikus, Csapó József két munkája.³ Hivatásához híven ismerteti az orvoslás szempontjából hasznos növényeket. Könyvével a népen akar segíteni, s éppen ezért a növényeket több néven közli. Maga is fáradságot nem kímélve gyűjti a gyógy-növények nép közt forgó neveit. (A *Bösövény*, *Büdöske*, *Czitz-farkkóró*, *Czillár*, *Fal-fű*, *Harmat-fű*, *Párló fű*, *Napra forgó virág*, *Nyílfű*, *Peremér*, *Szélűfű* növénynevek nála találhatók lejegyezve először.)

Diószegiék legfontosabb forrása Földi János volt.⁴ Ő volt a botanikus-kör — Csokonai-Diószegi-Fazekas — szellemi vezére. Földi munkájának ismerete nélkül Diószegiéket sem tudnók megérteni. A „vezér“ véleménye a népi szavakról: „Jó igen is egy Nemzetben, a' Köznéptől értekezni, végére járni, hogy 's mint nevezik ők ez, vagy amaz Fűvet, míg azok jó könyvekben nintsenek; és ezt én is megcselekedtem: mert ő nálok maradnak meg gyakorta a Nemzeti jó, egyes tulajdon Nevek... Jó értekezni a Köznéptől, és ezt én is megcselekedtem: de nem hogy ők bennünket orrunknál fogva hordozzanak,

¹ 1583-ban jelent meg. A magyar növényneveket Gombocz Endre közli A magyar botanika története. Bpest. 1936. munkájában.

² Az első kiadás 1664-ben jelent meg. Az idézet az 1753-as kiadásból való.

³ Kis Gyermekek Ispitalja. N. Károly. 1771. Új füves és virágos magyar kert. 1775. Dolgozatomban a Pozsonyban-Pesten megjelent 1792-i második kiadást használtam.

⁴ Alapvető munkája: Rövid Kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. Bétsben. 1793.

hanem hogy mi a' tőlük halottakat okos ítéletre vegyük s megvizsgáljuk... Végük el hát a' Közneptől a történetből talált jó Neveket, jobbitsuk meg a hibásokat, adjunk azok helyett jobbakat szájokba, és azokban ők tanuljanak mitőlünk" (i.m. 43, 45, 46). A közölt növénynevek közül a következők mellé teszi oda „népközt“: *babó, bangita, clets, gerebtsin, gódirtz, linka, müköts, pakócz, paszkoncza*. (Nála fordulnak elő először az *átánfa, baka, bárt, bértse, borboja, tsádé, derezle, fenyér, galamboez, galócza, gomborka, hőlye, hulltsa, kandilla, kolokány, loncz, mángolt, páfrány, palka, pera, pereszlén, rozsnok, rukercz, sik-kantyú, szeklicze, zódokfa, ternye, tippan, virnántz, zapótza, soltina* növénynevek. Ezeket Diószegiék — minden valószínűség szerint — tőle vették át.)

Orvosbotanikus volt *Veszelszki Antal* is.¹ A növények leírása közben babonákat, naiv szószarmaztatásokat örökölt meg.

„A fűvészségben jártos költő öreg Aszszonyokat, mezei Pásztorokat, és egyebeket a nevek és helyek eránt meg-kérdezni, értekezni, s végére járni éppen nem szégyenlettem.“ — Az *ilex* magyar nevét nem közli, „mert hogy tölgy-fának mondjam, azt nem tehetem, mivel a nép között soha még úgy nem halottam“ (i.m. 420). (Földi és *Veszelszki* különböző vidéken gyűjtötték a népi neveket. Adataiknak hangtanilag is jelentősége van. *Berkenye* ~ *berekenye*, *bikfa* ~ *bükkfa*, *borzafa* ~ *bozza fa*, *borboja* ~ *barbolya*, *fige* ~ *füge*, *kőrös-fa* ~ *kőrösfá*, *szeklicze* ~ *szelitzke*, *tölgyfa* ~ *tölfa*.)

Ma már — az azóta ismeretessé lett szójegyzékeink, herbariumok alapján — régebbre vissza tudjuk követni a Diószegiék közölte növényneveket, s így teljes bizonyossággal nem tudjuk megállapítani, mily mértékben használták fel forrásaikat.

De nemcsak másoktól vettek át népi neveket, hanem maguk is — különösen *Diószegi* — gyűjtöttek. *Diószegi* Hajdúböszörményben szorgalmasan gyűjtötte a gyógynövényeket. Mikor Debrecenbe költözött: kérte falusi ismerőseit, hogy ha a vásárra jönnek, hozzanak magukkal egy-két növényt.

A következő népi elnevezéseket ő használja először „hivatalos“ névként: *mozsárvirág, rentze, sósdi, szurdancs, tinóru, tórongy, vasvirág, veselke, ziliz, zsombor, zsurló*.

Népnyelvi szavakat növénynévként használja: *adáz, bangó, berze, biktzis, bokál, bóka, tsitre, fántsika, galáz, gázló, gerben, gérbüiz, gönye, gurgulya, kacskanyak, kerep, kősony, mamó, ná-pitz, nyakó, nyakperetz, pörs, rostika, tarjag, torzon, vitsor, zá kány*.

A hiányzó vagy szerintük helytelen, illetlen, babonás el-

¹ Fa — és Fűszeres könyv. Pesthen. 1798.

nevezések helyett újat alkotnak. A nyelvújítás mindenféle módját felhasználták új szavak alkotására.

Ügyesek az elvonással alkotott új szavaik: *tsülleng, durtza, fintor, kunkor, peder, tündök*,

A szócsonkítás a nyelvújítás kedvelt szóalkotási módja volt. Diószegiék kevés szót alkotnak ily módon: *tzimbor, derely, katskaring, kotson, pozdor*.

Legnagyobb önkénnyel a szóképzés terén járnak el. Csonka, kikövetkeztetett szótőhöz tesznek nem egyszer ismeretlen funkciójú képzőket vagy képzőszerű elemeket (*babuga, hulláng, koszorítú* stb.).

Helyes képzésűek és szépek a kicsinyítő képzős származékok: *ápolka, tsukóka, földike, hajka, mámorka, pofóka, sarkantyúka, szapúka, tarsóka* stb.

Új szavaik legnagyobb részét szóösszetétellel alkották. Tekintélyes részük helyes képzésű: *boglárfa, dudafürt, gécvirág, gyöngyhím, lepénfa, taréjfürt, törőfű, bajuszfü, bokrétafa, tsillagfürt, daravirág, rézvirág, vérfürt, hóvirág; hegyéke, kertéke, tsibehúr, ebír, fakín, fűnyűg, gólyahír, hídör, homokhúr, iszaprojt, madárhúr, molsárhúr, szikör, tulokdész, üszögör; foganólt, fogarepedt, magvarólt; magrúgó, polyvahordó; paissajl, fájvirág* stb.

A csonkított szavakból és igetövekből alkotott összetételek legnagyobb része helytelen képzésű: *tziklász* (< *tzikkelyes* *kalász*), *türempikk* (< *türemlett pikkely*); *tátkanaf, úszszakáll, himtsukk, polyvatsukk*.

Az idegen nyelvből átvett, lágyított vagy fordított nevek legnagyobb része találó, szinte költői képzésű: *apárka, iringó, kákolya, komorka, látonya, számolya, aranyfürt, aranyvirág, dákoska, füstike, gubóvirág, hizóka, libatopp, métsvirág, rózsika, lila, müge*.

A nyelvhasználat alaposan megrostálta új szavait. De még így is érthetetlen és indokolatlan az a mellőztetés, amiben a nyelvújítás vizsgálói őket részesítették. A magyar nyelvújítás ismertetése nem lehet teljes és hű Diószegiék munkájának figyelembe vétele nélkül. Mulasztás lenne — különösen a hivatalosok részéről! — megfélekezni a debreceni fűvészek e munkájáról. J á v o r k a S á n d o r Flórájában¹ Diószegiék új nevei közül a következőket találjuk meg hivatalos növénynévként: *tzentike, tzintzor, galaj, iringó, jeneszter, látonya, lizinka, olotsán, szagyán, aranvirág, hizóka, libatopp, tsülleng, durtza, kunkor, katskaring, pozdor, tőzike, tsukóka, hajka, mámorka, pofóka, sarkantyúka, szapúka, tarsóka, boglárfa, bordamag, tsigatső, dudafürt, gombernyő, korpafű, lepénfa, szálkanyak, bokrétafa, tsillagfürt, daravirág, etselpázsit, eziüstfa, kantusfű, kontyvirág, sarkvirág, sisakvirág, toronszál, nérő, jogasír, hó-*

¹ *Jávorka Sándor, Magyar flóra. Budapest. 1925.*

virág, Kitajbel-füve, tsibehúr, ebír, jakin, fütéj, gólyahír, hidór, homokhúr, iszaprojt, madárhúr, magiszák, motsárhúr, sárgojó, szikór, tsutkakúp, magtsákó, magtaraj, polyvahordó, harangrongy, küllőrojt, paizspár, paissajt, paizslok, patkóztím, szigormag, türempikk, bibikra, himbojt, nősirom, kígyószisz, polyvatsukk, kininls, lapitz, ribiszke, bajnótza, lepkeszeg, pinyó, potnya, sárma, szilkesark, szuhar, tarnils.

Nagy János.

Gyorsírás alkalmazása a népnyelvkutatásban.

A népnyelvkutatás módszertani irodalmában, egyes népköltési és néprajzi gyűjteményekben néhány érdemleges említés történik a gyorsírásos feljegyzésről. A gyorsírásos gyűjtésmódot azonban részletesen még nem ismertették és nem méltatták.

Berze Nagy János népmesegyűjteményéhez írt előszavában Katona Lajos így vélekedik: „Meséinek előadásában szerencsés középúton jár a közlő a stenographiai, vagy éppen phonographiai hűségű pillanatfelvétel és a stilizáló módor között. Amaz tűnő-múló, laza szerkezetével teljesen a mesemondónak nemcsak egyénről-egyévre, de még alkalomról-alkalomra is változó hangulatától és szeszélyétől teszi függővé a feljegyzést.” (Népmesék Heves és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből. Budapest, 1907. Katona Lajos bevezetése, VIII. 1.)

Gyulai Pál határozottan elítéli a gyorsírásos gyűjtésmódot: „Újabban mindinkább kezd terjedni az a felfogás, hogy gyorsírói feljegyzések alapján lehet csak híven népmesét gyűjteni, s igazán visszatükröztetni mindennemű sajátosságait. Ez téves felfogás.” (Arany László Magyar népmesegyűjteménye. Budapest, 1901. Gyulai Pál előszavából. 6. 1.)

Vikár Béla, aki egyébként parlamenti gyorsíró is volt, ezt írja somogy megyei népköltési gyűjteményének előszavában: „A mesék szövegét, amelyek gyorsírói pontos lejegyzésen alapszanak, változatlanul adom, csupán a nem decens szólások tesznek kivételt.” (Somogy megye népköltése. Budapest, 1905. Magyar népköltési gyűjtemény VI. k. 6. 1.)

Csúry Bálint is utal a gyorsírásos feljegyzésre, azonban szavaiból ítélve, ő maga nem volt gyorsíró s az általa látott gyorsírásos feljegyzés aligha törekedett fonetikus pontosságra. „A népmese pontos, szószерinti feljegyzése nem könnyű feladat. Két módja lehet. Az egyik a diktálás, tollbamondás. . . A másik a gyorsírással való följegyzés, amelyet azután írunk át fonetikusán. Mindkét esetben szükséges, hogy a fonetikus ejtés szempontjából mégégyyszer ellenőrizzük a szöveget.” (Csúry

Bálint: A népnyelvi bűvőlat módszere. Budapest, 1936. 36. l.)

Bakó Elemér elismeri a közönséges írással való feljegyzés elégtelenségét, de a gyorsírás iránt még aggályai vannak a fonetikai pontatlanság miatt. „Rendes írásmóddal, különösen, ha még a hangtani mellékjelek felrakásával is meg-megszakítjuk a munkát, egyáltalán nem lehet követni az élőbeszéd gyors folyását... Ha viszont gyorsírásos feljegyzést csinálunk, a rövidítések, valamint a fonetikai jelek hiánya miatt könnyen felületességbe eshetünk. Ezeket a nehézségeket szinte teljes mértékben el lehet oszlatni... Ha gyorsírással jegyzünk, közbe-közbe egyes helyeken rendes átírással kiírhatjuk azokat a részeket, ahol fonetikai jelek alkalmazására kerül sor.” (A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere. Debrecen, 1943. 71. l.)

A népnyelvkutatás rövid, de változatos történetének, a gyűjtési módszerek küzdelmének, valamint a gyorsírásos feljegyzésről a fentebb idézett vélemények áttekintése után fontolóra vettük: alkalmazzuk-e a gyorsírást a népnyelvkutatásban, vagy sem. A módszerek küzdelme a népnyelvi szövegek szószerinti, sőt hangról-hangra való hű közlésére vezetett. Ez a hű közlés megkívánja a hangtani sajátosságok (kettőshangzók, hasonulás, kivetés, pótlónyújtás, orrhangú magánhangzók, tipikus népnyelvi hangok stb.) pontos és lelkiismeretes vissza-tükröztetését.

Képes-e a gyorsírásos feljegyzés mindezeknek megfelelni? Az alábbiakban párévi tapasztalat alapján igyekszünk erre feleletet adni.

Az egységes magyar gyorsírás rendszere (Radnai-rendszer) a magyar nyelvben uralkodó magánhangzóilleszkedés törvényén alapszik. Magas és mély hangokat egy szó belsejében tehát nem kell külön jelölnünk, ami által nagy rövidítési lehetőségekre nyílik alkalom. Azzal pedig, hogy mind a magánhangzónak, mind a mássalhangzónak egymástól tökéletesen megkülönböztethető formája, illetőleg írásmódja van, a fonetikai pontosság elérésére is megvan a lehetőség. Ezek tudatában a gyorsírással való népnyelvi feljegyzésben az a célunk, hogy az egységes magyar gyorsírás minden előnyét felhasználva, beszédíró fokon is alkalmazhassuk a fonetikus lejegyzéshez használandó jel- és rövidítésrendszerünket. Alapelvünk tehát az, hogy az egységes gyorsírásától eltérő jelzésmódot csak ott alkalmazunk, ahol a fonetikai hűség megkívánja, a rövidítés pedig olyan mértékű legyen, hogy abból a szót, ill. mondatrészt fonetikailag pontosan visszaolvashassuk. A fonetikus gyorsírás jel- és rövidítésrendszere éppen ezért annyiban tér el az egységes gyorsírásától, amennyiben a népnyelv a köznyelvtől, illetőleg az írott nyelv a beszélt nyelvtől. Ez alapelvek alkalmazásával automatikusan megoldódik az asszimiláció és a mássalhangzók pontos jelölése, csupán a *dz* és *dzs* hangokra kellett alapos meg-

fontolás és hosszas próbálgatás után a 3 jelet alkotnunk. Ez a jel bátran használható mindkét hang jelölésére, mert a *dz* és *dzs* hangok főleg asszimilációs esetekben fordulnak elő, ahol minőségük pontosan megállapítható, pusztá előfordulásuk pedig meglehetősen ritka szavakra korlátozódik.

A kettőshangzók, különösen az *ou* és *öü* hangértéke egyes megfigyelések szerint változékony. Az azonban kétségtelen, hogy egy kisebb közösségben, de különösen ugyanannak az egyénnek a beszédében vagy emelkedő, vagy eső színezetű. Ezek, és a többi kettőshangzó jelölésére tehát a köznyelvi *ó, ő* gyorsírási jele alkalmazható, de a gyűjtőfüzetben feltüntetendő, hogy a jel fonetikus pontossággal mely hangnak olvasandó vissza. Így asztán, ha hosszabb idő múlva tesszük is át a szöveget, visszaolvasási nehézség nem áll elő, és feljegyzésünk a későbbi tanulmányozás céljaira is meg fog felelni. Az *o, ó, ő, ö,* vagy *e* hangok bármely népnyelvi módosulata, ragokban és képzőkben is minden más magánhangzótól pontosan megkülönböztethető. Pl.: *osont-ossant, érdőüröül-érdőürül, fejük-fejök-fejek* (Melléklet 1. sz.).

Más magánhangzók pontos megkülönböztetése is ugyanígy lehetséges, mivel a magyar gyorsírásban a köznyelv minden hangjának a másiktól lényegesen eltérő jele van. Népnyelvi gyűjtéshez azonban a köznyelvből hiányzó hangok jelölésére új jelek alkotása vált szükségessé. Következő példáink gyorsírásos mellékletében az *ě* és a zárt *ě* jelét is bemutatjuk. Pl.: *kezét-kezi, akár-akār, meg-měg, szépség-szépsěg-sziptsi* (Melléklet, 2. sz.).

Az orrhangú magánhangzók ugyanúgy jelölhetők, mint a tiszta szájhangzók, mert az orrhangúsodás jelenségének ismeretében a szöveg áttételekor semmiféle félreértés nem állhat elő. Pl.: *nagyō sok, ki hatta, hú vōut* (Melléklet 3. sz.).

A magánhangzók mennyiségének pontos megkülönböztetése — amint a tapasztalat is mutatja — különösebb nehézséget nem okoz. Az *a* és *á, e* és *é* hangokra más más jel használatos, a többi magánhangzó hosszú és rövid alakja azonban ugyanazzal a jellel jelölődik. Hangtani ismeretek birtokában és a tanulmányozandó nyelvjárás hangtani sajátságainak ismeretében pontosan vissza tudja olvasni a gyűjtő ezeket a hangokat is. Az *o, ó* és *ö, ő* hangok rövid és hosszú alakja nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különbözik egymástól. Az *l, r, j* nyújtóhatására meghosszabbodott magánhangzók szó-, szólam- vagy mondatbeli helyzetük alapján pontosan megkülönböztethetők megfelelő rövid hangjuktól. Pl.: *Avvāl nem ment semmire se. E bakār, akkōr terem, mikor akār. Měk karácsō havába se hōrta be. Porostul-mindenestul belerakta, oszt elvitte* (Melléklet 4. sz.).

Az *i, í* és *u, ú* hangok hosszúságára még egy nyelvjárás keretén belül sem lehet olyan tökéletes szabályt alkotni, ame-

lyet a gyorsírás szempontjából is hasznosítani lehetne. E hangok ugyanis ugyanabban a nyelvjárásban, sőt ugyanannak az egyénnek a beszédében és ugyanabban a szóban is a beszéd érzelmi telítettségétől, vagy más lélektani háttérétől függően holröviden, hol hosszán ejtetnek. Mennyiségileg pontos és megbízható visszaolvasásuk a gyorsírásból tehát rendszerünk jelenlegi formájában csak úgy lehetséges, ha a gyűjtő e hangok szempontjából előzetesen áttanulmányozza a gyűjtési területének nyelvjárását — ez a helyszínen pár órai megfigyeléssel elvégezhető — megállapítja, hogy a hosszú vagy rövid ejtés-e a szokásos, s a szokásostól eltérő hangot aztán mellékjellel megjelöli. Megfigyeléseink szerint e kivételek nem nagyon gyakoriak. Példáinkban a szópárok második tagja a szokásostól eltérő alak: *levivél-levivél, mindig-mindig, húzakodik-húzakodik, cukor-cukör, irat-irat, kezibe-kezibe* (Melléklet 5. sz.).

Az asszimiláció sok esetben jelölés nélkül is kitűnik, a szövegből, a biztosabb visszaolvasás érdekében azonban minél több asszimilációs esetet jelölnünk kell. Ez a mássalhangzók gyorsírási jeleinek egymástól jól megkülönböztethető volta miatt semmi nehézséget nem okoz a gyorsírónak. Pl.: *hetytetőű, mekfokta, penízgomba, lédzböül, Vigyázz te! Nem jöd be*. Példáink gyorsírásos áttételében összehasonlításukppen a helyesírási alakot is közöljük a fonetikus mellett. (Melléklet 6. sz.).

A mássalhangzók mennyiségének pontos jelölése sem okoz nehézséget az esetek túlnyomó nagy részében, noha nincs más-más jel a hosszú és a rövid mássalhangzóra, ugyanis összefüggő beszédben, értelmes szövegben nem téveszthető el, hol hallik rövid, hol hallik hosszú hang. Az *l, r, j* hangok kivételek, de ejtésük bizonyos helyzetekben szabályos és következetes. Az esetleg mégis előforduló eltérések könnyűszerrel jelölhetők vagy a rövidségre figyelmeztető, a mássalhangzó alá tett ponttal, vagy a hosszúság kivételes esetét jelölő jelkettőzéssel. Pl.: *ára, alat, sokkájig, seggit*. Mássalhangzótörlődásoknál a kieső hang elhagyandó, a többiek pedig pontosan jelölhetők, még ha asszimiláció lép is fel. Egész pontosan megkülönböztethető az igen gyakran hallható *asz monygya* és *aszonygya* is, mivel ezek rövidítésére a tapasztalatok alapján kialakult két különböző jel szolgál. Vö. még pl.: *bős ki, hagy má, had má* (Melléklet 7. sz.).

Számos szó van, amelynek főleg a beszéd érzelmi telítettségétől függően több, rövidebb vagy hosszabb alakja használatos. A pontos megkülönböztetés érdekében mindenik jelölésére más más rövidítés vált szükségessé. Számos ilyen szóra van már megbízható rövidítés, de ezek csak a gyakorlatban való megfelelésük után véglegesíthetők, ha az elméleti követelményeknek meg is felelnek. Pl.: *már, mán, má, mǎ; azután, azut, ǎután, ǎután, osztán, oszt, ǎut, ǎut* (Melléklet 8. sz.).

Különösen ügyelnünk kell személynevek, indulatszók, a gyűjtő előtt hirtelen felbukkanó ismeretlen tájszavak, kifeje-

① 3 — öü, ää, nö, ä / öü, ää, nö, ä — ä' — iel v d
ö 1, e v ② b l f, o d, 1, 77 ③ 1, 2
1, ④ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100

zések írására. A gyakorlatban az az eljárás vált be a legjobban, hogy a szót, amíg jól meg nem jegyeztük, fogalmazási gyorsírással kiírtuk, a továbbiakban aztán a magasfokú rövidítésből is pontosan vissza tudtuk olvasni. Idegen szavak népetimológias alakját, a beszédbe kevert idegen, vagy idegeneket akár komolyan, akár tréfásan utánzó szavakat, indulatszavakat, nem közkeletű személyneveket mindig hangról-hangra ki kell írni. Ezek ritka előfordulása azonban a lejegyzés sebességére lényeges hatással nincsen. Népmesék ismétlődő formuláit második és többi előfordulásukkor elég csupán kezdőszavukkal megjelölni. (Pl.: a Jávorfáról c. mese ismétlődő versikéjét: „*Fűjjad fűjjad én jó apám...* stb.)

A beszédírás számos lehetőségét jól kihasználhatjuk anélkül, hogy az a hangtani pontosság rovására menne. A főnévi igenév, ikesige ragjának és sok más ragnak, *hogy* kötőszó egyszerű vagy kettőzött formájának elhagyása, szavak egybeírása stb.

Népi mesterségek, munkamenetek leírásánál sokszor pusztán a nyelv nem képes bizonyos lelkitartalmat olyan tökéletesen kifejezni, mint egy-két jól alkalmazott kísérmozgás. Ilyentárgyú népnyelvi gyűjtés alkalmával megfigyelhetjük, hogy a kísérmozgás az előadásnak szerves része, elhagyásával üressé és értelmetlenné válnék a beszéd. A gyorsíró képes csak arra, hogy a természetes sebességgel pergő beszéd mellett még e mozgásokra is utaljon feljegyzésében. Gellén Sándor 75 é. dinnyés Debrecen-Macson így magyarázza el a kunyhó farészeinek lerakását: *Mekcsinájja neki a hējjet. Akkōr monygyuk it fekszik a kunyhōu.* (2 □-ölnyi területet mutat a földön.) *Ide leteszünk egygy ágost.* (A földön maga előtt mutatja.) *Az osztán ojjā leggyik, hogy az embēr, ha elig magos is, ēlférjik alatta. Most ez az ágos ijem magos, ennek van it két āga fent. Ezem most vigikfektetünk ety fāt, ez lessz a kunyhōu szarufāja. Most ez a szarufa mē fenn áll itt, eszt itt a főüdbe leējtem.* (Felállva mutatja a helyet, ahova a szarufa vége a földbe kerülne.) *A másik vige ide jön, ērre a gerendára* (Melléklet 9. sz.). A minél hübb és pontosabb feljegyzés érdekében ki kell használnunk a gyorsírás nyújtotta minden lehetőséget. A szöveggyűjtésnél ugyanis akár egy személy beszédét jegyezzük, akár két ember párbeszédét, vagy többek beszélgetését, nekünk, gyűjtőknek minél tökéletesebb passzivitásba kell helyezkednünk. Ha kézírással jegyezzük, adatközlőnk a folytonos megszakításokkal kizökkentjük a beszéd természetes folyamatából, gyorsírással gyűjtéskor ez teljesen kiküszöbölhető, tehát feljegyzésünk sokkal tökéletesebben fogja tükrözni a népnyelv minden sajátosságát. A népnyelv természetes sebessége percenként 150—250 szótag. Ez néha 350-re felgyorsul, néha 100-ra lelassul. E nagy sebességbeli ingadozás, amely egyébként a beszédnek természetes velejárója, még a gyorsíró-gyűjtőt is nehéz feladat elé állítja, a kézírással író gyűjtő, mivel a kézírás

maximális sebessége 90 szótag percenként, nem is lehet képes természetesen folyó beszédet kielégítően feljegyezni. A diktálás után való leírással a kötött tárgyú szövegek nem nagyon veszítenek értékükből, de a kötetlen beszédet eredeti zamatától és sajátságaitól megfosztjuk vele. A néplélek beszédben kifejeződő spontán megnyilatkozásait leghívebben a gyorsíró-gyűjtő tudja rögzíteni.

A gyakorlott gyorsíró sztenogrammját hónapok, sőt évek múlva is pontosan vissza tudja olvasni. Ha a gyűjtőfüzel a fentebb említett fonetikai jegyzeteket tartalmazza, a hosszabb idő múltán való áttétellel sem szenved csorbát szövegünk pontossága. Gyorsírással ugyanis naponta 40—50 lapot kényelmesen lejegyezhetünk, ennek pontos áttétele azonban két-három napot vesz igénybe.

Kétségtelen, hogy a fonetikus gyorsírás a gyakorlatban minél nagyobb sikerrel való alkalmazás érdekében még nagyon sok bővítésre, kiegészítésre, javításra szorul. Rendszerünk ma még a magyar nyelvterület egyes nyelvjárásaiban nem alkalmazható tökéletes biztonsággal, különösen egyes dunántúli nyelvjárások kivételek. Rendszerünkkel kapcsolatosan a gyakorlatban felmerült számos probléma azonban már megoldódott. A továbbiak a magyar nyelvjárások hozzáférhető anyagának beható tanulmányozása, jelrendszerünknek a tapasztalatok alapján való tökéletesítése révén szintén megoldhatók lesznek. Így néhány év alapos munkája minden bizonnyal meg fogja hozni a kívánt eredményt: olyan fonetikus gyorsírást, amelyet bármely nyelvjárásban gyűjtő néprajzkutató a teljes biztonság érzetével alkalmazhat.

Kovács László.

NÉPNYELVI ADATOK

BUKOVINAI CSÁNGÓ.

Látomás.

Ezerkilencszharmincegyben / húsvét harmad napján / egy /
/ ety pár / Romániából Szabó-szabófalvi / férfik jöttek / Péter Jan-
csihoz. / Második beharankszókor vót még idő a / második harank-
szóhoz a templomba, vót még idő a beharankszóhoz / hát, / kicsit
odaszalattunk, — hát, rokonok vagyunk! — Köszöntünk szépen.
/ Ők is illedelmesen fogatták. / Minygyá vette a könyvet a kezemből,
/ az imakönyvet / és bele-belenézett. Ez egy román tanító vót / és
szépen olvasod belőle magyarul. / Hát, asz montam: „Jajj, honnat
tud magyarul tanító úr?“ / „Hát, nálunk, a mi kösségünk mint
tejjesen csak magyar! / Csak én egyedül vagyok román.“ / „Hát,
— montam neki — jajj, hol szeretném megnézni méjenek!“
„Azok nem oja magyarok ám, mint maguk! / Azog bő ingbe jár-
nak, / és katrincába járnak, / ojan az öltözettyük. Fejér kendőbe
járnak, a saját szöttesügbel!“ „Nem baj, de nagyon kíváncsijak
vagyunk!“ „Jajj, jöjjenek, én is aszt akarom mondani, holty kicsit
jöjjenek és nézzenek szét, ot maradnak ety pár nap.“ /

Hát / autó, vagy autóra még nem üllünk vót! / Hát, kíván-
csiságbol mind a Lot felesége, hát, nekiindultunk, elindultunk
mind a hárman. / A három unokatestvér. / Mikor odaérünk / hát,
nagyon szívesen fogattak a, / a zédesannya meg a felesége, két kis
csalággya / és ott marattunk pár napig. / Elmentem, — av vót az
első dolgom, hogy / szétnézzek, megnézem a templomot. — / Bemen-
tem. / Gyönyörű, tágos tēmplom. / Av vót az első dolgom. Fönnakatt
a szemem a / a Boldokságos Szűz Márja / oltárkép balfelöl. / Gyö-
nyörű szép. Oja mintha élne. / És oja mekhatoccsák fogott el ott.
Röktön megolvastam a csillárokat. Vót tizenyóc csillár benne, /
harminckét ajlója / na! / harminckét ablakja, öt ajlója, / százötven
paggya. / Sorban be keszteg gyünni a népek a templomba. / Gyönyörű
szép énekszó volt. /

Rövid idő ot tartózkodásom alatt mindig elmentem a templomba
/ reggel szem misére. / És utánna három óraker mindig elmentem
a Boldokságos Szűz Márához és / ot kikeserekttem magamot. /
Hogy méjen ez az élet, / méjen ez a sors. / Méjen, méjen körülmé-
nyek köszt kerül az ember / él-élte fojtába, hogy / ha özvegy vagyok

/habár tisztességesen is / éltem le életemet. / Dehát mindig azon beszéltek, hogy / innen-onnan jönnek haza a foglok / és én mindig avval a / gondolattal voltam, hogy vajon haza jő-e az én férjem? Ha eccer haza jön, ki rejám gondoskogyék, hogy má vegye le a terhet a / vállajmról vagy nem? / És a leányomat nagyon fiatalon attam férhez. / Mivel szomszédungba sógoromat egy éccaka kirabóták ezek a kóbor cigányok / és belűttek az én ablakomon is / avval a / a, na! / kis H : pisztojjal. / Szerencsénkre már mink ketlecskén laktunk, — hát, mint kihalt a családunk! — Akkor az én kislányomval laktam és / mindig ot tartottunk egy román tanító-nét, hogy ne félünk magunk. / A testvéremet elvitték katonának és nem volt, aki / minket felvidicson. Hát, nagyon nehezen telt el az életünk. / És / ity tovább, hát / ezen én mind elgondolkoztam, hogy a kislányomnak is oj korán gondot attam a fejire. Hát, / még a lelkem-lelkemet is bántotta nagyon, nagyon és. Íty, hát / ott el-sirtam magamot a / Szűz Márja szobráná. / Még a két kisfijamat és, hogy vajjon hogy vannak? Menyországba jutottak-e vaty hogy is lehetnek / szegények? Igen, egyik még nem is gyónt vót! / Nagyon lelki fájdalmaim bántottak. / Íty kipanaszoltam a / Szűz Máriának magamot. / Mire / — de elfelejtettem, elfelejtettem közbe, hogy május hetedikén, / pedig én szoktam mindig azon a napon / nagyo megemlékezni a férjem haláláról, hiszen azon a napon esett el a harctéren. / Kisértem mindig ujságogba, hogy hol harcolnak. / Május hetedikén délután, péntek nap három órákor / délután három órákor esett el. / Hát, így meg is kerestem, mer csak úgy jött el a hír / egy levelezőlapon barátaitól meg ety kapitánytól, hogy többet nincs várakozás. /

A tanyító édesannya díványon alutt. Ojan nyomorult asszo, hogy kéd boton járt és ő nem tudot szegén alunnyi, mer nagyo beteg volt. / Én ot kénlőttem. / Eccer ety furesa / álom jöt reám. / Álmomban felmentem egy / — de nem is volt álom! Nem tudom, hogy álom volt-e? A lelkem nem volt énvelem, vagy / én nem voltam lelkemnél / vagy a testem nem volt a lelkemnél, de valami különös érzés fogott el, úgy hogy láttam mindent a szobába, csak nem tuttam létrejönni. / Eccer felmentem egy magas épület mellett. Megolvastam a lépcsőket amint mentem felfelé. / Száz lépcső volt. / Felmentem száz lépcsőn. / Mikor a századikon felértem, már vigyázkottam felfelé. / Hát, körülnézek. Hát, kit látok előttem : egy nagy asszonyt, / mint körülbelül ez a szobafala. / Én āra / ety hangot hallok. / Feleli : „Mári fiam, jere be, gyere be!“ / Hát, én figyelek a hang után, édesanyám hangját hallom. / Minél jobban figyelek, még annál inkább : „Gyere fiam ěre, ěre, jere vissza, gyere be!“ /

Akkor / hirtelen / megvigyázkodom a házba, megint látok mindent. Uram, Jézus Krisztus! / Hát, a Boldokságos Szűz Márja / a / zúton / jöd be. / A kapu felő, / az iskola felő / a lúgas / előtt állott tiszta / szinarany ruhába, az oltáriszencséget fokta. / Akkor engem ojan nagy mekhatoccsák fogott el, hogy / a torkom is reszketett, /

a könnyem is hullott. / Tére rottam, lére eslem, / és asz montam :
 „Ó, szépséges Szüzanyám, magasztos, szép!“ / Akkor asz monygya :
 „Gyere lányom, gyere!“ / Mikor odaközeletem tőle egy lépésre,
 akkor ő is tett. / Mikor három lépést mentem hozzá, akkor má
 éjen asszq vót, mint én. / Ő / odalépett, odalépett ő is hozzám, a bal
 vállamra tette a jop kezét és asz monta : / „Édes leányom / te min-
 dennap úty kikeserged magadot. / Mikor én a földön jártam, én is
 ojan szegén asszq vótam, mint te. / Te mindennap úty kikeserged
 magadot a templomba, a szobromnál / és én mekhalgattalak. / Te
 félted a kis gyerekeidet, / a keserkedő leányodat, Ágneskát, hogy
 mé altad te ojan korán férhez. / Te ne búsujsz édes lányom! Meg-
 nyuktatlak, hogy mék soha nem csináltál ojan dolgot, amit ne én
 akartam volna. / Te aszt tetted, amit én akartam. / A te kis gyere-
 keidet ne sajnáld, ne sírazsd, / mer azok ot vannak a menyországba
 a jó Istennél. / Az Ágneskádát ne sírazsd, mer / én akartam, hogy
 úgy legyen és esz történt. / A férjedet ne várjad vissza, / mer az
 első harcba mekhalt. Attól az órától, amikor mekhalt / mék kellett
 vóna éjjen huszonhétig. / Azután csak, azutánól csak tizenkettőt.
 / Mostantól tizenkettőt. / Majd a menyországba megy. Gyermekeid
 is mind ot vannak a menyországba. / Azután tovább asz monygya :
 „Gyere be hozzám!“ / Bementünk a szobángba. / Éjen hejt, éjen
 hejen ült, / ahol mostan én ülök. / És édesanyám ezen a felin, / jop
 felin. / Hát, ém má gondoltam, hogy vendégjeim vannak. / Minygyá
 hozok ety széket. / Hát, / akkor ot vót ety kislány / egy lányka. /
 De azon a nap, elfelejtettem megemlíteni / hogy az az asszon, / ahol
 én voltam / az a tanítóné, / hozott azon a nap hat fakanalat. / Káj-
 nája mellé felálított vaskatona. Gyönyörű szép. Igy neveszték :
 vaskatona. / Nagyon szép. / Akkor hát a Boldokságos Szűz Márja
 a kezébe vette aszt. / A lekszélsőt, / hát, csak fele volt nyél, a nyele
 nem volt meg egészen, csak fele vót. / Hát, tutta a Boldokságos
 Szűz Márja, hogy nekem köll ety kanál. / Hát, mivel kavarjam
 a rántást! / Hát, úty szólt minygyá hozzám : „Gyere, vedd el eszt
 a kanalat!“ / Mekfokta / a az szélső mellett, mekfokta : „Na,
 látod édesfijam / többet ne kételkedgy, hát, mindig ojan türelmes
 voltál szemvedézsbe, / kitarottál mindembe / és hogy ojan türelmes
 voltál, hogy megelégettél a sorsoddal mindenkor, / belém hejezed
 minden bizodalmadot / ezér neked, édesleányom, megmondom
 neked, / mikor ezerkilencszáznyolcvanötbe érünk, akkor lesz világ
 vége. / Az én tiszteletemre imátkozzál hét Miatyánkot, hét Üdvöz-
 légmárját, ety Hiszekeggyet!“ /

Én eszt nem tudom megmagyarázni, de úty történt ezerkilenc-
 ászharmincegyben május hetedikén Szabófalván, Romániába.

Özv. Gál Ferencné Mária 60 éves róm. kath.
 háztartásbeli. A bukovinai Józseffalván született és élt. Két
 évet Erdélyben töltött. Iskolai végzettsége hét elemi. Férje
 foglalkozása földműves volt és 10 holdon gazdálkodott. Buko-
 vinából 1941. május 16-án telepítették át Bácskába. Bácskát

1944. október 8-án kényszerült elhagyni. 1945. tavaszán telepítették a Mohács melletti Hercegszabarra. A hanglemezeket, amelyekről ez az átírás készült, 1946. augusztus 6-án vettük fel a beszélő tudtával.

Hegedűs Lajos.

G A R B O L C, S Z A T M Á R - M E G Y E.

A szegény ember és az ördög.

Eccēr vóút, hun nē vóút, vóút eccer ety szegény embēr. Nem tudot megēlni a keresetēbūl, fēlcsapot halásznak. Egy nap is a zsebibe tett ety főüt tojást, megindūlt halászni. Arra vetőūdött egyy ördög. Megláltya a halászt:

— Na te halász, ha gyengēb vagy mint ém, megeszlek, ha erőūseb vagy mint ém, megmaracc.

Asz monygya a halász:

— Na mutazs mek hát a vīrtusod!

Az ördög mek fog ety kavicsot, osztám mekszorittya, csak uty fojig belőūle a víz. A szegény embēr mi csinájjom, belenyul a zsebjēbe, kiveszi a főüt tojást, lenyomja a víz alá, fēlveszi, mekszorittya, csorog belőūle a sārga lé. Minygyán az ördögnek szembe-tūnt, mījen erőūs e, mek ké fogadni cselēggyeknek. Asz monta a szegény embērnek, hogy jōjjön űknálok, ájjom be cselēdnek. A szegény ember el is ment az ördöggēl. Elsőū nap kikūdik, hoty hozzon egy vidēr vizet. De ojan ety hōdóút attak neki, hogy mék kihōmbōrgetni is alig bírta. De azēr valahocs csak kihōmbōrgette a kutig naty kesērvesen. Messzi vóút a kut! Hát mi csinájjon? Ha ű eszt vízzēl teli meri, sose viszi haza. Vīt magával egyy ásóút. Ásta körülfele a kutat. Hát má sokkájig oda vóút, az ördögök meksokāl-ták, hogy ojā sokkájig oda van, ēlment utánna az egyyk ördög. Hát láttya, hogy a szegény ember ássa a kutat körülfele. Kērdi tülle, hogy

— Mīt akārsz, te?

— Hács csak nē fogok nektek mindēg vizet hōrdani! Haza-viszem eccērre. Csak nem járkálok mindēg vízēr!

— Jāj, oda ne vidd!

— Dehogy nem! Hát oda hijába viszek én ees csōbōrrēl, megēnt jōnni kēl, másikēr.

Mekfogja az ördög a csōbrōt, megmeriti, a válára emeli, cipeli hazafele. A szegény embēr megy utánna, kacag, mājť kireped. Na, hazavitte az ördög a vizet. Másnap kikūdik a szegény embērt fájēr. Adnak neki egy nagyō hosszú kötelet. De egyy ojā hosszut, hogy elég vóút kihuzni az ērdőūre, ide a Turpārtra. Hát most mi csinájjon? Ha ű eszt mekszedi fávāl hogy viszi haza? Kihuszta a hosszú kötelet az ērdőūre, a hosszú kötēllēl körülkerítette az ērdőūt.

Hát mán itt is sokkájig van, utánna megy megént egyy őrdök, hogy miér van ijē sokkájig. Hát láttya az őrdök hogy a szegény embēr kerülgeti a kötellél körülfele az őrđőit.

— Mit akársz te szegény ember itt?

— Hács csak nē fogok nektek mindék fát hōrdani! Hazaviszem eccerre az egész őrđőit.

— Jāj, ojat ne csināj, inkább viszek én! — asz monygya.

Kötött egy jóy kötellél, ēlvitte haza. A szegény embēr meg ment utánna naty kacagva.

Mám minygyá lejār az egyy esztendő, az aranyat fizetni kēl kifele, de még nem csinált semmi hasznot. Meklanácskoszták az őrdögök, hogy ma éccaka fūbe ütik a szegény embērt. A szegény ember eszt mekhállotta. Az ágyba tett ety köved, betakārta a dunnával, ő, meg aláfeküilt az ágynak. Mājd uty háromnegyet tizenkettő, kōr megy egyy őrdög a bārdāl, hoty fūbeüti a szegényembērt. Fōrdittya, csatt, odavág a kűnek, azzal el is ment. Gondolta, e biztos halál, e biztos megdōglött. Reggēl fēlkēlnék, hát mán a szegény ember az udvaron lakarit : cset-csatt. Csak nagyot nēznek, hogy ez még ēl. Mi csinājjanak, hogy ēlpuszticcsák a szegény embērt?

— Na, — asz monygya az őrdög — mekkapod az aranyat, ha eszt a bārdot magasabra hajitot fēl, mint én.

Asz monygya a szegény ember :

— Elēp hajics fēl te!

Mekfogja az őrdög a bārdot, fēlvágja ojam magasra, hogy alig láccik. Asz monygya az őrdög :

— Na, most hajics fēl te, szegény embēr!

A szegény embēr csak nész fēlfele az égre.

Asz monygya az őrdög :

— Mit nēzēl te ottan?

— Mit? — asz monygya a szegény embēr. Látod aszt a hóūd-világot? Az ém bātyám ot kovács, fēlhajintom neki eszt a bārdot, miē jóy lesz ot neki.

— Jāj, fēl ne hajjzsd — asz monygya — hanem egy nagy naty kövel vet fel az őrdök, hogy álhajinytja a házon.

— Na nēzzük, te ád birod-e hajintani?

Akkor az őrdög ált egyyk őūdāl a háznan, a szegény embēr meg másik őūdāl. Mikor az őrdög álhajintotta, hát ojā jukat vāgot hogy ēppen ēlnyēlte a főūd. A szegény embēr mek hamār bekapārta a kövel. Az őrdök csak kijabál, hogy

— Na, hajindzs mán!

Asz monygya a szegény embēr :

— Mā régen ēlhajintottam, várhatod aszt, le se jō sose!

Mijen kutya erőūs ez a szegény embēr, csudálkoznak az őrdögök. Hát mi csinājjanak mā véle?

— Na, ha jobbam bír sz fulni, mint én, akkōr mekkapod az aranyat.

Mennek oszl az őrđőibe.

— Mit, hogy *é* jobban bírok-e futni? A kis öcsém ot van a bokorba, az is jobbam bír futni min te!

Megrijassza a bokrot, felugrik egy nyul, az ördög meg indul a nyul után. De a nyul ot halta ahun tanálta. Hát mi csinájjom mán az ördög, mán csak mek kel adni az aranyat.

— Hát mekfizettyük az aranyat, de haza kél vinned.

A szegény ember asz monygya:

— Ha hazahozot, fele aranyat visszaadom.

Előüre ment a szegény embër. Vóút vagy nyóúz gyereke. Megmonta nekik, hotyha jön az ördög befele, kijabájjalok, hogy

— Ördökhust eszünk, ördökhust eszünk!

Jön az ördök, hozza az aranyat. A gyerekek ki az ajtóym mikör meglátták.

— Édesapám! Ördökhust eszünk, ördökhust eszünk!

Az ördög lehajította az aranya, gyanél kifele. A szegény embër nagyot kacagott a márkába, hoty kijáccotta az ördögöket. A szegény embërből gazdag embër let, még mai napig is él a fíjajival egygüt ha meg nem háll.

Elmondta Györi Albert 21 éves fm. 1947 márc. 3-án este Sarkadi Sándoréknál csepücsavaróban, nagyobb, fiatal társaság előtt.

Kovács László.

É R M E L L É K.

Kiskereki.

Hát ha árúl vā szóú, mijóyta *é* fél tudō fogni, nagyō sokra halatt a kōrszak. Csak mijóyta *é* fërnél vagyok, mán több ötven évinél. Jāj, anygyalom, a mām bōrzasztóú, aszt összehasonlitani a jelen kōrrāl. Uty sējtem, most írünk oda, ahun akkōr vóútunk, akkōr, mikōr még *é* fíjatāl vóútam. Az én apām bírāja vóút ennek a falunak tizennyóúc éves korátúl, míg ílt.

Akkorába szász forindbúl ki kellett tēlni ety kihúzasításnak. Pedig még elsőü gazda embër vóút az apám. Mos meg ety kapásjánnak is... Mennyit halatt akkor előüre.

Útyhogy mikor *é* vóútam, monygyuk, tizenöt éves kisjány, akkōr kezded bejönni az; vett az apám ety pár szárasz cipőüt, abba esküttem meg. Mos meg egy utóúsóú kapásjá se menne el mezitlább a kútra. De nekem, pedig elsőü gazdajá vóútam, csak addig vóúc cipőü a lábomom, mik templomba vóútam; őüt meg vóút mezitláb, mek papucs.

Ot Párizsba kezdődött a divat, úgy vettem észre, őüt oszl elharapóuddzott. Mosmán elírte a tetőüponylyát ruháskodázsba, illemezisbe.

Ílt a rigi időüt hányō velem szemem előütt. Hanem én úgy

gondolom, fíjatal úr, hēj nagyot változik most a vilákháború elmúltával. Biztos, ugyi?

Mosmán én a hármadik háborút írem. Osz mi vóút az a Bosznija helvennyóúdzba ehe? — ety kizs bál.

Sokā fúrcsá lesik a háború vígit. Asz hiszik, köl bázbúl lessz a sövíny. Oszl annak állunk, oszl aszt esszük. Pedig visszáp kell ennek földúlni, ennek a sok fityfirikeltisnek.

É semmi se vagyog, de úgy elgondolkozom rájta, hoty hova halatt a vilák, csak mījőta én emlékszek. Az apámlúl hállottam, mondogatla, māj meglássátok, azok a gyermekik még megílik, hogy megöldőúdik a kereki (sic!) kérdís. Azóúta sokszor eszembe jutott, vajon Úr Istenem, mi lehet az a kereki kérdís.

Hogy így beszilgetik, hogy má víge lessz a háborúnak, pedig nem tuggya as sénki. — É sokat hállottam Napoléórúl (sic!) hogy mindik háborúzt, mindig győűzött. Viktíre csak ű bukott. Vajon nem úgy jár-i māj Híllér?

Hát úgy van e ni, ha az embēr sokat jár, sokat tapasztál, meggyőűzűdik érúl is, árúl is. Én úgy elaggóúdok még mostan is, a fülē vőűgyibe vagyok pedig, a vilák sörjám, pedig, Úr Isten, nekem mi közöm hozzá? Semmi.

Én Istenem, ides jóú Atyám, be szíb dolog, akit az Isten ojan ésszél megáld, mint ez a Szent Isván is, hogy mījē hírnevet haty fem maga ulá. Meg vannak nagy emberek.

Jóútermíszetűjek a nípek, nem rosztermíszetűjek. Nem monthatom, hogy valami erkőcstelē visēlkedísek a fíjatalok se. Itt, ojá jóú dőúgos nípek vannak itt. Ahun dőúgot lél, mind odahúzóúdik. Akinek ety kis valamije van, az is úgy dőúgozik, hogy māj belevész. A fíjatalsák se rosszak. Né veszekedőűsők, nem civakodóúsök.

Mosmán csak tessík nízni, mijen kezemszára vā. Nem bännám é, ha ije száraz vagyok, csak jární tudnék. Ki szokok én menni kicsi kivétēllēl māj minden nap a tőrnácra, csag belefáradnak kihúrcólni, mēr magam nem tudok menni.

Elmondta özv. Horváth Ferencné, Tóth Mária, ref. 78, éves, 1943 aug. 21.

Érolaszi.

(Egy pár helynév.) Ére Asszōvásár jele Szabóú-szōűllőű-tetőű. Nem szōűllőű a, csak úgy a neve, Szabóú-szōűllőű-tetőű. Szántóúfőűd. Főrdúlóúfőűd. A nyáron ot vóút a bōkőfőrdúlóú. A bōkőfőrdúlóú vóút ott a nyáron, a Szabóú-szōűllőű-tetőű. — Egy vőűgy jön ot lefele. Úty híjják, Cserevas. Kaszállóú, rítűűűféle. Ott jön egy árok, szántóúfőűd a pártya, de ojá rítűűű főűdek. — Óulán oszl a másodík főrdúlóú megyē fēl, Bársonyos óúdal. Ez oszl ety főrdúlóú megínt. It vóút a nyáron a búza. Az a Bársonyos, az egy rít. Ott megí jön egy árok lefele. Kendērt, hummit ásztatnak. Kaszállóú is. Csak a Bársonyos óúdal, az ety főrdúlóú főűd. —

Ol van oszt az Olákért. Mert ez a Bársonyos nagyof földölő, oszt el vā szakítva belőülle a másik földölőhöz egy darab. Szántóföld. Hát attak neki egy nevet. Nincs a világō semmi név nélkül. — Még ēre a másik földölő, annak a neve Rípás őudal. Van ebbe ety kizs bodonos kút, a Rípásba. — Választja egy rit. Aszt ērül Pab dűllőűnek híjják. Szántóföld. — It is jön a Csonkás lefele. Az egy rítēsföld. Jön a közepibe egyy árok lefele. Azō felül van oszt a Pab dűllőű.

Van ety kisz szőűllőű meg egyy öreg feleségem, akivel eltőűtöttem ötvenkét esztendőűt, oszt asz korigájuk. Eszt a földet a fíjúk csináják. Csak nagyō húzós ez. Mērt a földet kicsi, oszt felit hozzák.

Iszen az embērnek sose vőuna jóu a világ. Mērt én ojan tēmíszetű vőutam, hoty sose kírtem a háború, de vőut nekem ety társam, aki asz monta: esz mán nem lehet kibírni, háború kék. Csak níztem, mi baja ennek.

Csak jóu vőuna ety szíp esőű, meg jóu let vőuna mē. A vendíg is akkōr jóu, ha ritkā jō. Hiszē ha most is āra hālgaľna az időű, még mos se lenne, mēr most is van, akinek nem kéne.

Hát ha el tudnōug dűlni eszt a háború sorsád, beszilgetnénk tovább is.

Nagyō jóul meg lehetett ilni tizennégig. Odattak bennünket az olának, az nem szereted bennünket, mik se szerettük űkecs, csak az se vőut jóu. Elvittik a színámat szekérrēl.

Ha húznōuk, halasztanōuk, lehet oda kerülne, hogy nem kég bevinni.

Hát annak valōu a föld, aki szereti. Ēn nekem meg nē vőut ety talpalatnyi se, de szeresztam, mondom, nyőuc kishőut földet, szerettem, oszt nem hágy a szígyembe éngem.

Románul — it vőutak huszonkét esztendeig — nem tanűlt it mek sēnki. Na, megyek haza.

Elmondta: Csajka Dániel 80 éves ref. fm., 1943 augusztus 14.

Adnōuk a pīszt mindenkíppē.

Mērt monta vőut aszt a földjeddzōű űr, hoty pīszt is adhatok neki.

Kitolík vėllűnk az a liba.

Űty szoktāk mondani, száz emberen két fillér nem láccik meg, de egyy emberen kétszáz fillér mām megláccik.

A dolog úgy áll, Esztēr néni, hogy a faluba van egy bizoccság, aki büntethet; de elēb be kēl bizonyiccsa, hoty ki tette.

Gazdák, tanácsbēliek beszélgetéséből a közsēgházán. 1943 aug. 14.

Bihardiószeg.

(Helynevek.) Na akkor mos következik a Szent Eggyed. Ebből mozs bír a vármegyeji vincellériskola mājnem kétszáz hóvdat. Ezen a Szent Eggyet hajdan apáccsági bírtok vóut, árúl híjják Szent Eggyednek. És osztán ezen a Szent Eggyedē fē vóut Eggyed várossa, ahun a híres rézművesek és lakatosok laktak. Az itt ērombólt kolostór kövejit a dijóuszegi refőrmátus templom alapjába ípitettlig be. Második Jóuzsef császár mikor a mezőüségí kolostorokat lerombóltatta, akkor osztot fēl Szent Eggyed. Ezek a barátapapok kesztík Dijóuszegen az Eggyed uccát felípíteni. It vóut ety híres vízimalom, ahova ējártak a környíkből őürni. A Malőfojás hájtotta; azír nevezik Malőfojásnak. Vóut it még ety hírezs bírkafürüsstőű, ahun a vízet fēlkötőttík. Mosz Szent Eggyed mikor az oláhok fēlpárcellászták, kiattak a telepeseeknek ety kis temetőűt. Vagy nyóucvan telepes nyukszik ebbe. Mos kiatták a bakpistáknak.

Szērzőű hálma. Élnevezísit kapla a Szērzőű családrúl, mērt azog bírtol őótták. Íjē földhordási hálmokon tártották a táltos papok az istentiszteletet. Határos ez a csereszíl Csokājjal, a Nóvli és a Rédēr tanyák szomszéccságába; csokaji tanyák. Romám mekszállás alatt ezen a Réderē romā határőűrök, vagyízs granicsárok tártóusz-kottak.

Esz nevesztík innem mám Tessík-sőrnak. Ha valaki elindúll ide, minygyán avāl kesztík: tessík mán, el is felējkezet, mire odaírt vóuna.

Dijóuszegi sűrű pince
Rítkának vā jóű teteje.
De bor ígē jóű vam benne,
Galambommal ittam benne.

Asztá jön a Nyéki őúdāl. Ez a Nyégbe is vóut hajdan ety kis falu. Ezek is valami pásztörkodássāl, jutenyíszttíssēl foglāl-kosztak. Most ízs bírkajárás vóut.

Elmondta: Nagy Gábor 58 éves ref. kerűlő, világháborús szakaszvezető. 1943 jul. 14.

Papp László.

H A J D Ú N Á N A S.

A dadaji ember.

Édesanyám nagyű beteg vót és aszt kommendáták neki, hogy mennyen a dadaji emberhe. Gyógyító ember vót az, | kin laktak a temetőbe. | És el is indútak, négy lű vót befogva a szekérbe. | És ki is ment a temetőkerbűl, de má alíg ment ety-két-három lípetet, megálott nem bírta. | De ekkor | csinátak megínt ojasvalamít, hogy elmen,

egésszen Dadájig. / De ot mikor a dadaji emberhe közel érkesztek, ott a lú nem ment se ěre, se āra, megālt tejjesen. / A / kocsis elévette a szeginy jőszāgot űtni-verni, villászta, hoty hát, hát, nem bir az ű lova hát, hát, két cselédet, hārmat nem bir az el? / De hijāba űtőlte, nem indult a szeginy lú. Már csupa tajlik vót a lú, mēkse ment. / Hāt, oszt akkor odaérkezett / egy öreg ember. / És ki vót az mint az a dadaji ember, az a gyógyító. / Hāt, oszt aszt monta, hogy : „Bācsi, / ne bāncsa aszt a szeginy jőszāgot! / Kār bāntani, űtyse bir elindulni hijāba űti-veri, / mert ha látnā maga, hogy mennyin vannak a szekerin, mint csillag az egen űgy vannak körū még a csatlās is ālva. / Nem tuggya megmozdítani, ne bāncsa, majd elindul!” /

Az ember oszt odament a lúho, körülsimogatta a szekérődalt, / végiksimította, / és ostor nekül elindult a lú. űgy mend be a / a embernek a há- vagy a kertyébe mint a madár! / És meg is gyógyította vóna az én anyāmat, hasznālt is vóna neki, de nem fogadot szót. / Mikor beleűlt a fürdőbe, meg akart fūladni, széjjelszakította a feje felett a ruhāt és ebből kifőjőlag nem is gyógyult meg véglegesen sohase. / Mindig benne vót ez az ijetsig. / Mindig bāntottāk valahogy, na, hogy annyira félt valamitől, ő maga se tulta mitől. Hāt, egy rontās vót. űgy nevesztik abba az időbe, hogy / hogy rontās. Hogy mi vót, mi nem vót, nem tudom. Hāt, így vót. (He-he-he!)

Boszorkányos bāba.

Jajj, am meg az én fijam vót! / Igen. / Hāt, az is űgy vót, hogy az / két éves korājig rettenetes szín egissiges vót, a gyermek. És akkor haza kötősztiünk a tanyārú. / ěn hozzāfoktam a házat meszelni. / A kislejőűk pedig, két gyermekem, a kapu előtt jácottak véle. Őrűtek, hogy : „Jajj, de sok sűrű tanya van itt!” Hogy / sűrűn vótak a házak, aszt hittik, hogy ez is tanya! / Hāt, oszt eccer szalad be az én kislejőűm. / Asz monygya : „Jajj, idesanyām! — aszonygya — / az öregnagyanym — aszonygya — / — kicsodāné is vót a? az öreg bāba?

Csukāné! Csukāné! /

Csuka nēni — aszonygya — végiksimította — aszonygya — a kislejőűnek a hátāt, / oszt asz monta : / „Ejnye te kislejőű, — aszonygya — a tijecek ez a furesza kislejőű?” Aszonygya, hogy : „A mijecek!” /

Mikor bejőn a gyermek, monygya : „Jajj, Istenem, de mē nem jőtteteg be, mēr hattātok a gyermeket meksimítani?” / Hāt, oszt bizony akkor iccaka az én gyermekem má ām beleg lett. / De asztān sinlett is / tizenhgy éves korājig mindig. / Mindent csināltam én a szīles e vilāgon avval. / Eggyik eszt monta, māsik aszt monta. Fūrdőt csinātam. / Kilenc kűdbol vittem vizet, kilenc / kehejbe vizet, lisztet, galuskāt kavartam, abba fūrdettem meg. / Minden csak addik tartott. De annak sohase állod be a szája a

jajgatástul. / És annyira elnyomorodott a gyermek, hogy a két könyökén, / meg a térgyin ment, nem tudot lábra állani.

Ó, ó! / Az Imre! / De a tizennégy éves koráig élt, akkor halt meg. /

Ó! / Akkor így a kis mebbe kidúcosodott, a háta kidúcosodott. Csak abbul ember sohasem lel vóna. De másképp nagyon ügyes vót! / Hát, asz monta osztá nekem egy illető, hogy vigyem el Bőszörménybe. De nekem nem monták aszt, hogy bábaasszonyho kültek engemet! Csakhogy valami gyógyító asszony! /

Hát, osztán el is mentem. / Meg is tanáltam aszt az illetőt. / Kijött, ahoty kopoklattunk, egy gyönyörű szíp fíjatal assz. / Oja haja vót, / hogy azóta is eszembe van, ha fészülködök. / Hát, oszt kérdek tőle a nevit, de a nevit nem tudom megmondani, ki vót az az öregasszony, akihez mentünk.

Ráolvasás.

Ja, ja, az egy ráolvasás! / Iia-ha-ha! /

Sz :¹ Tessék elmondani! /

Hát, asz csak / egy / egy gyerek... / Hát, aszt is anyámtú tanultam. / Dehát ez is ofanfélé mestersék, — teccik tudni — hogy / eszt / mindig aszt monta az anyám, hogy / esz csak ofankor érvényes, / míg a gyermek tejjes gyermekésszel van, hogy nem tuggya magát feleszelni, hogy mirü vaty hogy van / vagy mék tejjesen / nőllen, / hogy mindegy asz hogy akar férfi, akarmi, csak ne ismerjék egymás közösségit. / Hát, asztán. /

Sz : Hoty hangzik ez? /

Elindulván Krisztus Urunk negyven mártiromokkal, /

Ölven anygyalával, / mektalát egy zsidóleányt. /

Tőle megijede, / tőle megrettene. /

Erity Keresztelő János a Jordán vizére! /

Hosz tüzet, hoz vizet, / öncsünk ónyát /

Ere a / Sándor nevü fíjúra, / hogy ennek sem szívébe, sem

Szíve gyökerébe, / sem kórság, sem kólikaság, /

Semmiféle ijeccség meg ne tanáltassék! /

Sz : Eddig van? /

Eddig. /

Sz : Hát, asztán mi csináltak? /

Utánna semmit se. / Csak úty háromszor ráolvasott, / és osztán / ez igazán használt. / Sokszor többet, mint a doktor orvossága, az ijeccségrü. / ha valami gyerek meg vót ijedve. / Mer az az illető — teccik tudni — / hotyha / valaki gyermekre vagy egy nőcselédre vagy akármire na olvassik rá, és tejjessen ez meg van ijedve, hát az az illető magára veszi / aszt / aszt az ijeccsigit, amitü az a valaki fil. És annyira nyomasztó, meg annyira ásít, mek tudom is én, / hogy, hogy nem győz, nem győzi, annyira ásít maj le... /

¹ Szilágyi László.

Hát, én igazs, hogy olvastam mék fíjatalab vótam. / Hát, esz! nem is ojan szabad vóna, mer asz monygyák, hoty hát ez egy ijen búbájoskodás! / Hát, mos má nem is vállalnám semennyiér sel Mer van nekem bajom úgy is elég! Nem alszik az ember akkor iccaka annyira izgatott! / Annyira izgatott! / Mék ha ojan, úgy ráolvastam gyermekre, nem tuttam aludni, úty fel-felijettem, meg / oja, oja nagy meleksígek jöttek rám, meg. . ., ety szóval nem tuttam elaludni. / Majd én azér, hoty csak valakinek jó legyik! . . . Dehát azér mégis az embernek van egy jóakarója vagy jóismerőse, hogy jót teszen véle. / És ennyibül hát jól /

Reszegi Lászlóné Varga Zsuzsanna 72 éves református háztartásbeli. Hajdúnánáson született és szülőfaluján kívül másutt nem élt. Iskolai végzettsége hat elemi. Férje földmíves. Vagyonuk egy kis ház és kétvékás föld. A hangfelvétel a beszélő tudta nélkül készült 1943 szeptember 12-én.

Hegedűs Lajos.

A boszorkányos béka.

Ot vót valami a vízbe. / De ez mintha izé, élő élőlény, szóval valaki emelné felfele / ugyl / ott / ippet. Ot mindig mije, mije, mije lett oszt a víz. / Na, de még ott, ahun esz törtint véllem, nem ojan túl mije vót, csak monygyuk így / mellig írő víz vót ott. / Még abba ugyl tuttam menni / úgy ahogy. / Osz / mán akkor oja hírteliséggel, mintha meg akartak vóna engem / lökni, hoty felemelnek, hogy élőknek. / Ugyi, hát ugyl ojanakor oszt az ember csak azon iparkodik, hogy / csak / el ne lökji vagy valami / hát. / Én is a botot, ahogy a kezembe van, / nem hittem, mondom, it valaminek kel lenni biztos. / Hát, / ugyl beleszúrtam a vízbe, bele, / lefele. / Hát, a fene ette vóna meg, egy nagy bika vót od, de / nem kicsinek kell ám aszt gondolni! Vót ekkora így, / a bika, ni! / Osz az, ára liptem rá. / Az emelintett úgy meg. / Úty hogy, én nem tudom oja vót a mint a pondzsia vagy mi. Ugyi, hogy mégis nem úgy esik a lipis azon, mintha valamire lip. / Ém meg viletlen ippet a lábam mellé asztat / megizétem. Na, jó van. / Akkor osztán, de / ittam is én ety kicsit a vízből! Mer ahogy / az a nyomás vagy mit érsztem, hát akkor / majd belefútam ott. / Elvágóttam. De szűr vót így a nyakamba. / A szűr oszt a víz / színire írt tejjesen, szóval a vízbe. Addig ity felhúsztam ém mán egísszen. A nyakamnál vót a szűr fön, mer ugyl mije vót a víz, de akkor a szűrrel nem töröttem én, / csak így vót mekcsatolva a szűr. Szípen / fentartott / ity hogy belevágóttam a vízbe, de csak / a szűr nem hagyod belemenni a vízbe. / Hát, akkor oszt kimentem a vízből, mikor / kint a víz szűli megyek, hát látom, hogy egy naty fene bika ot jön. / Hát ostor vót nállam. Levettem az ostort is a nyakamból, ot csapokodok hozzá, / ijjezgetem a bikát. / Hát, / csak am mek farolt, hun ére, hun ára, nagyokat ugrott. Úgy annyira, hoty hát eléb mék tréfáltam én, hoty hisz mit

nekem, leütöm é minél előbb, osztá fucs lesz neki. / Utöttem én a bottal is hozzá, ostorral is. / Soha egyy ütist nem tultam ráütni. / Úly hogy na biszlos tanálat let vóna annak. / Oszl annyira, hogy na mán / kijabátak, szóval, mek csergettek, hoty hajcsam mán a jószágot onnen árul. / Ugyi, mit vótam tenni, mit nem, hajtani. / Hajlottam. De a bika, mán amijen, ahoty szalattam, meg mentem, ére-ára, az mindig ot körültem, az majnem mindig aszl akarta hoty keresztül ugrik rajtam, oszt / huggyozot, mindent csinált ot kinnyába, de az nemlágított / soha. Hát, ugyi ety kicsit níha é mekszalattam jól magamat. Akkor ety kicsit el. / Azon veitem észre, megint ot van körültem / a bika. / Mindig / ity hajkászott, úty hoty hát / csak nem tultuk a bikát. Meg mikor a többiek is odajöttek, mer mán akkor a marhát összeszorítottam, akkor ahoty kellett, odajöttek osz hogy, szóval vód bojtárunk is, hogy na / ű is asz monygya leüti. Próbálta mindenhoty, sehoty se sikerült neki leütni a bikát, semmikippen. /

Különös cselédek.

Mikor megyek ott ugyi, hát eccer csak azq. / āra lettem figyelmes, hoty hátra nisztem, hogy ott ült ety pár cseléd. / Egy nőcseléd, meg ety firfi. / Na de én asz figyeltem jól, / hogy na mégis ugyi megnisztem vóna aszl. / Osz mégis nem tultam. Hát, / hát nem láttam mást ugyi, csak ety pár cselédet. / De nem ojan, ojan, ojan semmibe / vetel cselédek vótak ám azok, hogy na / ugyi munkás vóna vagy ijessvalami, mer mék csak rá se lehet izélni / ojas mire. Mán akkor láccot, hogy oja. . . /

S z : K ü l ö n l e g e s .

Különleges. / Igen. / Nem, / nem ojan ugyi etyszerű munkás legyen ugyi. / Aszl megismerem ugyi nízizsbül az ember, hogy mejik ojan. / Oszl én hát ugyi... / ot felültek, de én hijába beszültem úty hozzájok oja nagyon. / Ugyi hát annyit szótak ugyan, hogy / hát — asz monygya — űk felültek — asz monygya — kireddzis nekül. / Csak szót az azír így. Na de hászen. / Jól van hát. / S én sem lepöttem azír oja nagyom meg. Mer, hogy mám megláttam, na — mondom — figyelem űket továbbat, hogy na mi törtínik mos mán. / De hát ugyi / mink nem háttal, csak háttal vótam rájok, hanem csak vagy érül, vagy érül / hun az egyyiket tekintettem, hun a másikat. / De / mondom, öccör vaty haccor így visszatekintettem. Mán akkōra / meg nem vót ott. Ez oja hirtelen / siggel, ahogy jöttek, úgy eltűntek. / De akkor osz megállottam ám, mondom mán / e: csudálatos! — Mondom — lefekűttek a szekérbe. Mer csak setít vót, seticcsig vót / nagyq. Nem úgy vót, mint nappal világos van. Ugyi az ember / ére lát vagy āra. Akkor nem lehetel messzi látni. Montam, lefekűttek ot, szína vót a kazsba, színába, hogy lefekűttek ott. Megátam nyúgottan, / a bundát, ahogy így rajtam vót, / veszem felfele, szóval emelem, / akkor ömlík ott a víz, ot körül, / kifele. / Oszl /

meg is jegyeztem én aszt, így / ahogy megátam, leliptem ott a /
düllön, — na mondom — eszt a hejet mek fogom jelölni, ha vissza-
fele jövök, hogy mi törtint itt, / majt hogy mekfigyelem akkor is,
maj ha jövök. / Mer ekkor ugyi iccaka vót, nappal meg jöttünk
visszafele. / Hát, / a sok víz ot vót a bundán. / Na, de / még ennek se
attam hitelt. Ugyi / bementünk Nyírityházra minygyán. Ot se
vót eső sehon se, semère. Osz mikor visszafele jöttünk, / jöttem, /
akkor is izétem. Na — mondok — / minygyá figyeltem, hogy mék
táj. Ugyi az ember, hijába, hogy iccaka vót csak, / amúgyis /
megizétem, hogy na, / mék hát / ippen megátam azon a hejen, ahun /
a víz is leömlött, ahol leöntöttem, mikor / por vót, osz még az is
ot vót / a bundán. /

Sz: Hát mi történt még? / Másféle nem
történt? /

Hogy ijesmi? / Hát ugyi / sok, sok, sok minden / eset törtint,
mer hiszen / ojasmitket meg láttam is. / Ugyi látás után is, ami nem
az emberrel magával történt. / Már énvelem törtint ojan, hogy
engem elnyelt a föld. /

Burján Imre 42 éves református gulyás (kocsis,
kerülő). Hajdúnánáson született. Iskolai végzettsége hat elemi.
Vagyona nincs. A hanglemezfelvétel 1943. szeptember 12-én
készült a beszélő tudta nélkül.

A hanglemezeket Hegedűs Lajos készítette, anyagát le-
hallgatás után közléteszi:

Szilágyi László.

KISÚJSZÁLLÁS.

Régi foglalkozások Kisújszálláson.

1. *Kefekötés.* Kefekötéssel régen iparszerűen foglalkoztak
Kisújszálláson. Ebben a szövegben is említés történik egy bi-
zonyos Papi Bálintról, akit mindenki úgy ismert, hogy a *kefe-
gyáros*. Ezek kefekötéssel foglalkoztak, piacra, vásárra vitték
árúikat, szóval ebből éltek. Ma már azonban a gyári kefe csak-
nem teljesen kiszorította a házilag készített kefét. Alig van
olyan, még a legöregebbek között is, aki értene a kefekötéshez,
olyan meg aztán éppen ritka, akinek felszerelése is van. Ezek
közé a kevesek közé tartozik Oros János, egy közel 70 éves bácsi.
Ő még szokott most is kefét kötni, ellátja vele a rokonságot,
szomszédokat, jó ismerősöket. Ő mondta el, illetve mutatta be,
hogy hogy is megy a kefekötés.

*Hát a keféhe elsőüpp kefeja kell. A kefefát aszt az asztalos vagy
a kerékgyártóú csinája bikfábúl, mēr an nem hasad. Eszt a sok
jukat am nem bírja ki mindē fa. A kerékgyártóú oszt ojāra vágja,
ammijēre kell. Vā sokféle : (ez gyár csinálta, ijem most a dívatos*

kefe, eszt osz nem fúrják keresztül, csak lömpefúrávāl egygik óudalárúl, oszt úgy nyomjág bele a szőürt) fínyesitőü kefe boksznak, ezelőüt lancos kefének hitták (ez mék hédbe vagy nyóudzba faszóltam én, ezeked dróúttal húzgálták be, de mán én osz javítottam rajtok), bekenőüs kefe.

A kerégyártóü acs csak kívágja a fát ojárā, ammiijēre kēl, de an nem fúrja ki. Aszt én fúrom ki kefefúrávāl. A kefefúráút hiják sērgettyúnek is. A sērgettyú rāmáját nádodbúl, vaty fűcfábúl lehet mekhajlítani. Az álmafábúl van, erőüss a, mekhajlik. . . A rámát alóúl szíjāl kötik össze, madzag an nem jóü, mér a kiüzél. A szíjō van a sērgettyű. A sērgettyű vassát, meg a fúráút a kovács csinája. A vas egygik víge kvinles, hogy bele lehessik fúrni valamék oszlobba. Én az ajtóü félfába ízéltem bele, mér léli munka vóút, osz jóúl odasütött a nap az istállóü elébe. A vas ojan ú-betű alakú, a két víge kösz van a fúrá tengējje, kívül meg a fúrá. A tengējre cérnagúrguját teszünk, oszt erre tekērjük rá eccēr a szíjat. A fúrá tengejinek szegletesnek kēl lenni, hogy ne fōrdűjik meg, mér ha nem szegletes, mekfōrdűl a fúrá, osz nem lehet velle fúrni. A fúrás oszt úgy mī, hogy a sērgettyűd becsavarom az ajtóü félfába, a jop kezemmēl húzom előüre hátra a rámát, a bāl kezemmēl meg odatārtom a kefefát a fúrá elébe. Oután oszt addik fúrom, míg a hegye ki nem jön a kefesa túlsóü óudalán. En nem hasítottā ki a fát, akármījen kemīny. Árrāl nem lehet fúrni, mér a kihatítottā. Lehet gyāribúl is új kefé csinálni. Akkōr elēp kiszeggyük a szőürt belőüle, aszt ám nehéz kiszedni.

Ládd ez a fúrá osz nem hasít, mán ebbe belemīn a szőür. A juknak alóúl vastagabnak kēl lenni, mér csak úgy mīn bele a szőür. Kefének lűszőürt, lűfārkāt, disznóüsērtēt használunk. A lű fārkāt élvágják minden esztendőübe, oszt az ügyes gazda vagy gazdaasszon élteszi. Iszē sok hej nīcs kefe, mér nem teszik ēl a szőürt, de nekem mindīg van, idesanyām is mindīg éltette. Legjobb a herilt lű fārka, mér a kanca élhuggyozza ja fārkāt, de ja herilt nem. Mikōr a szőür összegyűl, ki kēl mosni, mér amúgy nē szíp. A sērtēt disznóüöliskor szoktāg megvenni, de mām most e ritka hejen divat. Rīgen úgy vóút, hogy mikōr megöltik a disznóút, kitiptik a sērtíjūt, oszt éltették. A sērte jobbadā ruhakefének valóü.

Ha kefēt akarunk csinálni, a lűszőürt vagy a disznóüsērtēt ēl kēl vágni ojárā, hoty kértit írjik. Lancos kefének két, két és fēl cōlra, lűkefének másfēl cōlra.

A kefekötishe kēl még ety hōrgolóútū is. Eszt a boudba árújāk. Az enyēm éllört, de ém meksináltam. Mektüzesítettem, megreszēltem, mekhajlítottam, hogy ety kis gumóü maraggyik a vígin, ammiibe beleakad a cérna. Hāt aki produkāja magát, am mektuggya csinálni. A paraszt acs csinál zsákvarróútűbúl is, de an nem jóü. A zsákvarróútūt lámpa vagy gyērtyalángnál megmelegítik, osz mikōr má jóü tüzes, fehér, beledugják ety fába, mekhajlítottā, mektekerik, kis gumóút kipeznek rajta, mint en nī. Hajlik a tüzesen, de amúgy éltörík, mér acil.

Maga a kötís úgy mⁱ, hogy itt a kiszszék, leülök, előttem a naty szék, arra teszem rá a szöürt, meg oszt ammire szükségem van. Bálkezembe veszem a kefefát úgy hogy jopkész fele legyen a juk, na mos bálfelőlül áddugom a lút, a házicérnábül kécceresen húzok, a szöürbül veszek annyit, hogy ne hasiccsik. A szöürt úgy dugjuk a cérna közzé, hogy a közepire essik. Óután behúzzuk a kefefába, hogy mekszorújik, mikör mekszorúl, megim másik jugba fűzünk. Mindig a közepin kél kezdeni, osz körbe körbe, sörrül sörra mín e. Eccerre csak az egyyik szál cérnát húzzuk, mēr mikör mán áthúsztuk kécceres. Hogy a víge ne gyöjjik ki, aláveszi az embēr vaty kéccēr, ez a biztosítik, így osz nem jön ki. Óután megin dugja az embēr a tüt, oszt az egyyik szálát húzza mindig. A házicérnát félgömböjittyük, hogy össze ne gubācolóuggyik, a szöürt belefogjuk megin. Így mín minden sör. Mikor két sör kiszē vam, mek kél nyírni etyfōrmára, mēr eccerre nem tuggya lenyírni az embēr, kivált naty kefénel. A szöürt úgy kél nyírni az ollóval, hogy a közepin domború legyen, mēr a jobban kopik. Utóujára ety pár juknál alá-húzzuk, élvárjuk. Három juknak alá lehet húzni, mēr görcsöt nem lehet kötni.

Hogy a cérna ne nyűjik a kefefán, íhabürrēl behúzzuk. Írhábūr az, ammēket csizmabélisnek is használnak. A behúzás úgy mⁱ hogy a kefēt szöürivēl félfele lefektettyük a bürrē, körülrajzójuk, óután kivágjuk. Fejül a fát bekennyük csirizzēl, a bürt ráragasztyuk, oszt óúdālt apróy szeggēl részegezzük. A csirisz lehet liszbül csinálni. Azír kél bürrēl beborítani hogy ne kopjik a cérna. Bárānbürrēl, mek papirossāl is van aki beragasztja. E lúbūr vóút, mēr csináltam a szöürtarisznyát, oszt abból maratt. Hát házilag így kiszűl a kefe, aszt osz nem tudom a gyár hocs csināja.

Amijóta hazajöttem katonájéktúl, azóta kötöm a kefēt. Csináltam ém, mēr lovunk vóút, azóta sokat ēl is attam. Katonájék ragal rám a kefekötis tudománya. Eladásra nem csináltam, nem írtém ē rá, más dóugom vóút. Fārkas Gyuriné a rigi kefēt hozta át, hocs csinájam meg. Mekszerette asz mindenki, még a bába-asszon is. Júcsa születisekōr néki attam ety szíp kefēt, aszt, ammēk a gerendába vóút féltive. Asz nē használtuk ám, csag gyönyörköttem benne. Akkōr a bába bire tisz pengőü vóút, meg egyy vika búza. Mír ne attam vóyna néki. Akkōr még nem vóút boks, csak pārgēlviksz, ojan gömbőjü katujába árúllák, hat karajcār vóud darabja, a subicnak meg kettőü.

Papi Bálin csinált még kefēt. Ű vóút a kefegyáros, de mekhóút mán a. Haszontalan kefé csinált. Mindig riszeg vóút, oszt aszonta : Ki vagyok én? A kefegyáros. Katonájék sok kefé csináltunk, mēr akik a kefé csinálták, nem vonultak ki gyakorólni. Papi Bálin nagyon gyérē csinálta. Sok embēr betuggya esz kötni, csakhát egyyik így, másik úgy. Ety fát sokáig ēl lehet használni, ha gonygyát viselik. Em mán az Isten tuggya hány eszlendőüs. Ahogy megbecsülik, addig tārť ēl. Ez osz lováp tārť, mint a bōuti. Attúl is fük,

hogy bánnak véle. Mēr ha nagyon belemártják a boksza, a benne marad, osz beleszárad, óután nem lehet használni.

Ez meg az ecsémnek, Oros Károjnak csináltam. Azír van az óu meg a ká betű benne. Ű mék húsz éves korába mekhóvtt. Eszt úcszináltam, hogy a kefefára rárajzoltam az óu meg a ká betűt. Ezeknek a hējit ēlsőip kifúrtam, óután átrajzoltam fekete ceruzávāl, hogy jobban lássik, oszt úty kesztem ēl a kötist. Mikor a fekete jukho írtam, fehér szőürt húsztam a cernába. Így osztám még most isz szípem megláccik a fehér szőür, pedig ēlmúlt mán negyven éves.

Mín oszt ez a kötis ácvájra. A télem mikor reggēl jóullaktam, nekiültem, osz három óurára mán kisen is vóútam. Vóút mindik kefefúrum, osz ha ēlnyūt valamék kefe, csináltam be. Ez a szőür osz nem lapúl össze, hanem szijēl mín. E lúszőür, szürke lúnak a fārka vóud, de nē fulotta, oszt ijem másfőrmát tettem hozzá. Még a márha fārkat is ēl szokták vágni, de am má puháb. Csináják a kefēt kendērből is, de an nem jóu. Asz nem mindenki tuggya ám, hogy a herilt lú fārka a legjobb.

Ém mék pamacsolóút isz szoktam csinálni. Em meg úgy mī, hogy előüveszek egyy oja három únyi vastag, tizenöt centi hosszú, gömbőjű fát. Szípem mekfaragom, óutám mek kifúrom, egyyk felől centrum fúrával, körülbelől a felig, míg a fúru hegye ki nem jön a másik vigin. A pamacsolóúnál cerna hējt párgát használunk, mēr itt erőüsep kēl, mint a kefénél. A párgát kécceresē húzzuk át a jukon, beletesszük a szőürt, mék pég annyit, hogy a juk mektējik, óután áthúzzuk, a párgára ety kis pecket kötünk, hogy a szőür jobbā szorújik. Az ém pamacsolóúm ám sokkal job, mint a gyári.

Hát tuggya az ügyes paraszl embēr mindent mekcsinál magának.

Elmondta: Oros János fm. 69 é. Kisújszállás. 1945 auguszt us.

2. *Fonás tengerihajból.* A tengerihajnak házilag való felhasználásával inkább találkozunk, mint a kefekötéssel. Igaz, hogy ma már leginkább úgy törik a tengerit, hogy a haját rajtahagyják a száron s úgy, csutkástól adják a tehénnek. Akad azonban élelmes parasztember, aki ma is felhasználja a tengerihaját s a fonott dolgokkal valósággal háziipart űz. Egy ilyenőt hallottam a következőt:

Mikor a tengeritöris van, a fehér, hosszú hánccsal külválogattjuk, osz beköttyük csomóuba. Ez úgy mī, hogy mikor töröm a tengerit, ammek jóu, hosszú hánccsal, fogom a hóunom alá. Ecs csomóu egyy jóu marikkāl van. Mikor egyy marikkāl összegyűlt, aszi egyy hánccsal körül köttyük, hoty szil ne hujik. A csomóukat tengeritöris után a padra kēl fēllenni. Télen osztám, mikor mán nem lehet kin dőugozni, hozzáfog az embēr a fonásho. Ez a háziipari foglál-

kozás. Fonáskör előjveszek ety háncsot, a körülbelől ety tenyérnyi szilés. Esztet szíjélszaggattyuk egyy únyi szilésigbe. Ezeket osz három ágra fonnyuk. Összefogunk ojá vastagságút, ammiem mekfelél, asszerint, hogy mijem munka lessz. Láptörlőjnek vastagap kél, ha széket akarung befonni, akkor viknyabbat fon az embér. A hármás fonás úgy mǐ, hoty három szálát fogunk össze osz mindig a szilsőjt vesszük középre. A szálakat ellsőp vízbe mek kell ászlatni, hoty szívóús legyik. Fonás közbe osz mikör az embér úja érzi, hogy valamék szár viknyap, fok hozzá másikat. Láptörlőjnek körülbelől két százmétért kél lefonni. Mikör ek kisz vǎ, szövőüszéké csinájuk tovább.

A szövőüszék előjsször is álvámbúl ál, fejül szegek vannaq bevérve, mékpég úty, hoty két három centi kiájik belőlők. Az álván két víqi vaspáca van kereszbe. Na mostán kisz a fonál, rászeggyük ety sörrel a szegekre, óutám másik sörrel kereszbe kötünk. A vaspáca azír kél, mēr at tǎrtya az egisszet. A vigin osz mikör kisz van a láptörlőj, lehúzgájuk a szegről, a vaspácát meg kihúzzuk. Borzasztóu tǎrtóús osztán e. Ammikör elkiszúl, fehér színű, kisőjb barnúl meg. Szőünyegnél ugyanity törtinik a fonás csak hosszap szövőüszékre szeggyük rá a fonalat. Láptörlőjűt gyikínbúl isz szoktak fonni, de a gyikint asz más hunná hozzák, mēr it nincs. Én azír csak aszondó hogy a tengeriháj szászszázalikkal erőjsebb.

Be lehet mék fonni sezlont, széket, virágvázát, meg mék sok mást. Ezeket eccereső sodrot fonálbúl kiszittyük, ehe csak tengerihajat lehet használni. Itt is kiválogattyuk a háncsokat, únyi vastagra szílszaggattyuk, beásztattyuk, hoty szívóús legyik. Óután egyyenkint szeggyük, úty hogy a bárna rísze legyik fejül. A csomáját minden háncsna le kél vágni, mékpég srégunt, mēr az a víge mindig vastagabb, osz ha mekhagynánk egyenlőjtlen lenne a fonal. Má pedig a sezlő, virágváza fonásának szípnek kél lenni. Azír tesszük fejül a bárna rísz, mēr fonás közbe úgyis mekfordúl, oszt a fehér kerül fejülre. Ezeknél nē hármás fonást használunk, hanē sodrunk. Ez úty törtinik, hoty kettőjűt egymásra tesszünk, bálkézbe fogjuk a fonalat, jopkézzél mek sodörjuk. Mikör a bálkéz érzi, hogy viknyab, vesszünk hozzá megin egy másikat. A csomáját, ahogy levágóudik, a hegyes vígivél a kettőjű közzé tesszük, közbe a jopkézzél állandóujá sodörjuk. Ebből is, mint a hármás fonásbúl, tőp százmétért kél kiszíteni. Mikör osztán e kisz vǎ, ráfonnyuk az anyagra. Az anyagot az asztalos, vagy más mestérembér csinája, vaty ha ügyes a paraszt, hát mekcsinálhattya maga is. Ém magam csinálom a széket, virágvázát, na meg oszt ammit kevész szērszámmál lehet csinálni. A székek vagy ammit be akarunk fonni, csak a bōrdája vam meg, erre csavārgattyuk rá a fonalat szípē sōrba. Ha ety sōrral rácsavārgattuk, következik a bekötis. A bekötis attúl jük, hogy mijem mintát akarunk. Legetyszerűbb a kockás minta, esztet le is rajzölhattya. Ennél hārō szál min alóul, hārō fejül.

Vannak oszt igen nehéz minták, ezeket nem lehet elmondani,

meg leírni, csak csinálni, vagy nézni. De ezeknél nagyon kél a vigyázni, mēr ha ety hiba esik, kibomlik az egíssz. Aki osztán érti, annak könnyem mīn.

Papucsot isz szoktak fonni tengerihājából. Ehe kaptafa kél. A kaptafa tálpába verünk három, nity szegel. Az egyyik szek tövinél mekkezgyük két fonállāl a fonást, oszt úgy megyünk kőrbekőrbé, egísszen a sziliig. It mek kötünk néki prémet hárō szálból. Közbe kerezebe is kötünk. Ha a tálpa kīsz vā, fēljōrdittjuk, oszt a kaptafán köttyük tovább. Fejül a kaptafa óudalán is megyünk kőrbé. Ha itt is kīsz van, beszegjük. Előjül jóy dróyttal behūzgálni, hogy ne kopják. Óután kihūzzuk a szegel, kivesszük a kaptafát, osz kīsz a papucs.

Hát ennek a fonásnak osz gyōrs kész kél. Én nem tanúltam ojan nagyon, de mindik csináltam, osz belejöttem. A hārmīncas évegbe bekerültem a gyōutypedegóugijába, oszt aszonta az igazgatóy úr, hoty taníccsam a gyereket fonásra. Azelőjtt sohase láttam é, hoty fonnag gyíkīnből, de nem mondhattam rá hogy nem tudom, így oszt oszt is muszāj vōyt mektanulni.

Mosmán ēlnehezedett a kezem a nehéz paraszti munkátul, azir nem is csinálom ojan állandóyjan, mint rīgen, egyy embērnek nem is iri meg, csak tizenōt, hūsznak, mēr azok csinálnak szász kélszász láptōrlōjūt, oszt egygyütt aggyák ēl. Én inkább nem magam csináltam, hanem tanítottam a Kīebe, meg az intézedbe. Szegedébe is hittak vōyna ēngem hārmīcōdbe, kūttem is be láptōrlōjūt, szatyōrt, cipōjūt, az enyém lett a legjobb, de tuggya a fene, nem mentem, pég mos jóy pīsz adnának. Erről nē szoktak vizsgát tenni. Én tudom a gyíkīn is, meg a vesszōjūt is. A télen is csinálni akarom, ēlkēlnek az én dōugajim rendelisre.

Elmondta: Kórēh Sándor fm., 35 é. Kisújszállás.
1945 aug.-szept.

Szathmári István.

Ó K I G Y Ó S, B É K É S M E G Y E.

Világosság.

Monygyák kérem, hoty történt ezerkilencszáznegyvenháromba. Este kilenc órakor. Tizenegygyig osztán nésztiük. Láttunk világosságot, amej ide-odaimbojgott, eccer sebesebben, eccer lassabban, néhol megáll, néhol pedig egy négy-ōt méteres fán keresztūlugrik. Ebből állapítottuk meg, hogy nem földönjárō ember. És akkor aszontuk, hogy erről meggyōjzōjūdünk. Közelebb mentünk. A világosság magához hagyod gyōnni kilenc-tiz méterre, és akkor miny-nájunk szemelállára elalutl. Mi osztán mekfōrdultunk és indultunk a kastēj felé; hūsz-harmīnc lépést tettünk előjre, oszt a vilá-

gosság megint megjelent húsz-harminc lépéssel arrébb. Nem tuttuk, hogy mi lehet. A soffőür magyarásztla osztám meg, hogy vizes évben a fűszfák hején szokott égni a rothadázsból keletkező gáz.

Dézsma.

Venkhajm Krisztina gyámja dézsmát szedett a felesektől. Minden gabonának a felét. Akkor még csak búza, árpa, kukorica vót, zabról nem beszéltek. És akkor mén haza.

Dicsértessék a Jézus Krisztus! Aggyon Isten jó napot, plébános úr!

Aggyon Isten, Gyuri fijam! No mi jóba jársz, Gyuri fijam?

Gyöttem bejelenteni a dézsmálást. Bedézsmáltam húsz ember-től, húsz felestől.

Mennyit hoztak be, Gyuri fijam?

Behoztak vaty száz kocsival, naccságos úr.

Rendesen dézsmátál, Gyuri fijam?

Rendesen, naccságos úr.

Hattál az embereknek rá is?

Hattam, naccságos úr, mindegyiknek egy-egy zsákol.

Hát akkor jó van, Gyuri fijam, mer nekünk adott az Isten eleget, Krisztina gróufnőünek is van annyi, hogy Magyarországon nincs egy gróufnőünek — akkor még nem vót komlessz — annyi.

Más valami újság nincs a püztába?

A halárd bejártam, az emberek nem panaszkodnak, a felesek nagyon jól munkáják a földet, nem füves.

Akkor jó van, elmehecc, Gyuri fijam, Isten nevében.

Isten álgya meg, naccságos úr!

Esküvő.

Hál annak kérem három felesége vót. Kellő mekhall, a harmadiktól születelt Venkhajm Krisztina. Ennek az annya a tisztartó jánya vót, mint földmosónő a kastéjba.

Elveszem a jányodat, monygya a gróf úr. Hogy ne legye szerencsétlenné a szegény jányt, nem azért nevelte keservesen fel, ő szegény. A gróf, hoty közel se aszt akarja, hogy ő csak bejáró legyen, hanem el akarja venni komojan feleségül. És akkor az apja, a tisztartó beleegyezett. Mekkérdeszte a jánt munkahején, hogy elmegy-e? A jánt sírvafakalt és monta, hogy ne legye aszt, hogy legyen ő méltóságos asszony, mikor csak szolgáló. Kihirdelve nem vót ez ugyan sehol. De a nép száját nem lehet befogni. Mindenki tulta. A gróf úr aszt is kihirdelte, hogy aki mektiszteli, hogy eljön a lakodalmába, az ne hozzon semmil, mert ott ehet meg ihat mindenki. Az esküvő napján négyes fogad gyött a kastéjhoz. Azon mentek vóna az esküvőire. De nem bírtak a négyes fogalnak

utat csinálni. A gróf úr elhitta a tisztartóuját, hogy nézze, nem tudnak elmenni az esküvőjére. Asz monygya a tisztartó — valami éleseszű ember vóut — : „Azon segítünk ety fertáj óurán belül. Hát levágunk három marhát az esküvőjére. Az elsőj egy naty-szarvú, fel van pántlikázva, díszítve. A másodikat meg a harmadikat is csinájják. Nehogy mekszelesegygék, Gyebnár meg Máté vezették a szilaj marhát. Hat-nyóuc legény előjtte meg utánna is boros üveggel. Ezek danoltak, éjenesztek, kijabáltak. A nép utánna ment a rétre. Úgy hogy onnan úgy elpucolt a közönség, hogy igazán. Így oszt a gróf úrék el tuttak menni az esküvőjére.

Ezek vóutak a rendőjörök. Az egyjik előjjáró kocsis, a másik elsőj béres. Időjsebb emberek még emlékeznek rájuk. Asz monygyák, hogy Máté odavitt a szélmalmi táblához százsz liter búzát ety szuszra, pipa a szájába. Az ingúja lobogós vóut, naty travális ember. Oszlán mikor úgy összeugrottak a legények a kocsmába, odament Máté : „Az anyád mivóuttyát, hát nem tudot te, hogy én vagyok Máté.“ — „Tudom én“, monta a legény, de ez már akkor úgy lóugott a kezibe, mind a béka és áddopta a kerítésen.

Elbeszélte: **Suhajda György**, 61 éves újgazda. Dombegyházán született, Mezőhegyesen nevelkedett, 1913 óta az ókigyósi uradalomban dolgozott mint gépkezelő.

Vakrüh.

A vakrü ojjan mind az óutvar, ojjan mind a kölesszem. Naprój-napra terjed a bírka testin, de nem mutattya, csak jelzi. Állandójan forog, vakarja a testit. Vakrü van kinek a farkán, kinek az óudalán, kinek a nyakán. A juhász minygyár megláttya, van rühes vagy nincs. A bírka megmutatja, ha rühes van köszte. De ha nincs, a bírka nyugottan áll, de hoty ha nagyon rühes, az egyjik dörzsölőjodik, a másik rugdalójodik, a harmadik a lábával rugdajja a lábát, szegyi, lapickáját, nyakát. Fogával pedig, ahol eléri, a lábát, farát rágja. Eszt mind el kel fogdosni ety szemig.

Ha rühes van, ki a hibás? Ha rüszer nincs, a gazda a hibás, ha rüszer van, a juhász a hibás, mer rosz szeme van, nem láttya meg.

Az őüsszel vóutam nagy bajba. Láttam, hogy az egyjik rágja az óudalát. — Az anyád teremtésit, megfoglak. — Hát a tarkóujátóul az egész lapickáig csupa rü vóul. Röktön mekkezeltem, lelocsoltam.

Ha a kos rühes, a bírka a báránl rühessen elli meg. Ezér tisztla kos mennyen a bárányra. Most osztán nyugot vagyok, nincs rühes.

Ha a bírka beszorulásig nem tisztla, tavaszig nem tisztla. De tavasszal a zőjü mezőj kihajtja (külsőleg is mutatkozik). De nállam — hálisennek — nincs. Nem vóut annyi ereje, hoty ki-pallannyon.

Legjobb orvossága a rüzsér. Aho kel vastak terpentín és vékony terpentín, kényesdű és olvasztot faggyú. Eszl úty csinájjuk, hogy a kényesdűt a vastak terpentínbe összetörjük jóul, mik kékszinű nem lessz. Felhigítjuk vékonnyal. Mikor ez megtörtént — mennyi az összeg —, öntünk hozzá egy liter, másfél liter olvasztot faggyút. Ez összefogja. És ezzel dörzsöjjük osztán be a vakrüt.

Elbeszélte: Szalóczi József 64 éves juhász.

Kovács István.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
† Horger Antal: Tályog	3
Sulán Béla: Az <i>i</i> -zés kérdéséhez	11
Papp László: A hosszúpályi népnyelv <i>i</i> és <i>é</i> hangjai	23
Nagy János: Diószegiék méltatása	40
Kovács László: Gyorsírás alkalmazása a népnyelv- kutatásban	49

Népnyelvi adatok.

Hegedűs Lajos: Bukovinai csángó	55
Kovács László: Garbold, Szatmár megye	58
Papp László: Érmellék	60
Hegedűs Lajos, Szilágyi László: Hajdú- nánás	63
Szathmári István: Kisújszállás	68
Kovács István: Ókígyós, Békés megye.	73
Tartalomjegyzék	77

OLVASÓINKHOZ

A háború során a Magyar Népnyelv munkatársainak legnagyobb része szétszóródott, eltűnt és a Magyar Népnyelvkutató Intézetet lényeges anyagi károsodás érte. Mindezek ellenére az intézet már 1945 tavaszán újra kezdte működését, kiképzőtanfolyamot tartott és a nyáron gyűjtőket küldött ki, úgyhogy megesonkult gyűjteményei, bár csekély mértékben, gyarapodni kezdtek. A háborút követő súlyos gazdasági helyzet azonban bénítóan hatott. Anyagi eszközök hiánya miatt a Magyar Népnyelv V. kötete, noha egy része, a két első eikk, már régen kiszedve állt, mindezideig nem jelenhetett meg. Most is, mikor végre, öt ívnyire zsugorodva össze, napvilágot lát, egyáltalában nem ad valódi képet az intézet munkájáról és a rendelkezésre álló és kinyomásra váró dolgozatoknak csak egy részét ölelheti fel. Így is a kiadás költségei szinte meghaladják az intézet anyagi erőit. Reméljük azonban, hogy ifjú munkatársaink odaadó áldozatkészsége és ügybuzgalma, valamint a társadalom hathatós támogatása intézetünket, mely a népnyelvkutatás legrégibb intézménye, e nehéz éveken átsegítik, és a Magyar Népnyelv, ha szerény keretek között is, de szabályosabb időközökben kerülhet a szakemberek és a magyar nép nyelve iránt érdeklődő közönség kezébe.

**A debreceni Tudományegyetem
Magyar Néprajzkutató Intézetének kiadványai.**

Szerkeszti: BÁRCZI GÉZA.

1. Nagy Jenő: A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón (Kalotaszeg). Debrecen, 1938. Elfogyott.
2. Csűry Bálint: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. Debrecen, 1939. Ára: 2·10 Ft.
3. Végh József: A felső nyelvállású hosszú magánhangzók a békési néprajzban. Debrecen, 1939. Elfogyott.
4. Bakó Elemér: A finn néprajzkutatás. Debrecen, 1939. Elfogyott.
5. Kovács István: Szógyűjtés a visszatért Óbástról. Debrecen, 1939. Ára: 2·10 Ft.
6. Bolla József: A népi konyhamesterség műszókincse Felsőgörzsönyben. Debrecen, 1939. Elfogyott.
7. Balassa Iván: A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse. Debrecen, 1940. Elfogyott.
8. Imre Samu: Felsőőr helynevei. Debrecen, 1940. Ára: 2·10 Ft.
9. Szabó T. Attila: A személynevek helyneveinkben. Debrecen, 1940. Ára: 3·— Ft.
10. Nagy Jenő: A német nyelvjárás kutatás vázlatos története és mai állása. Debrecen, 1940. Ára: 3·— Ft.
11. Végh József: A derecskei néprajz igei tövői és igealakjai. Debrecen, 1940. Elfogyott.
12. Bakó Elemér: Csűry Bálint élete és munkássága. Debrecen, 1941. Elfogyott.
13. Bárczi Géza: A városi néprajz kérdéséhez. Debrecen, 1941. Ára: 3·— Ft.
14. Kovács István: Igeköltőink fejlődése és használata a medvesaljai néprajzban. Debrecen, 1941. Ára: 4·80 Ft.
15. Szabó István: Az *i*-zés esetei a békési nép nyelvében. Debrecen, 1941. Ára: 4·80 Ft.
16. Végh József: Társadalmi szempontok a néprajzkutatásban. Debrecen, 1941. Ára: 4·80 Ft.
17. Néprajzi szövegmutatványok. Közlök: Bakó Elemér, Deák Györgyné Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József. Debrecen, 1941. Ára: 5·40 Ft.
18. Vámosi Nándor: A debreceni csizmadiaák céh- és műszavai. Debrecen, 1942. Ára: 18·— Ft.
19. Bakó Elemér: A néprajzi gyűjtés és anyagrendezés módszere. Debrecen, 1943. Ára: 15·— Ft.
20. Pais Dezső: Rengeteg. Debrecen, 1943. Elfogyott.
21. Kniezsa István: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. Debrecen, 1943. Ára: 9·— Ft.
22. Bakó Elemér: Egy magyar szócsalád: hopp, hoporcs, hömpölyög, hederít. Debrecen, 1943. Ára: 5·— Ft.
23. Bárczi Géza: Jegyzetek a budapesti néprajzról. Debrecen, 1943. Ára: 5·— Ft.
24. Szilágyi László: A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. Debrecen, 1943. Ára: 5·— Ft.
25. Varga Lajos: Igealakok és igealakozás a szuhogyi néprajzban. Debrecen, 1943. Ára: 5·— Ft.
26. Végh József: A békési néprajz névszótöve. Debrecen, 1943. Ára: 30·— Ft.
27. Papp László: A hosszúpályi néprajz *i* és *é* hangjai. Debrecen, 1947. Ára: 5·— Ft.

Sorozatán kívül:

Végh József: Sárreai népmesék és népi elbeszélések. Debrecen, 1947. Ára: 30·— Ft.